EVOLUȚIA ANSAMBLULUI FOSTEI MĂNĂSTIRI COMANA ÎN LUMINA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE

LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA

Pe linia ferată ce leagă Bucureștiul de Giurgiu, la 33 km distanță de Capitală, în marginea comunei Comana (jud. Ilfov), pe un promontoriu înconjurat din trei puncte de apa Cîlniștei, se află așezată fosta mănăstire Comana.

Astăzi, mănăstirea se prezintă sub forma unui ansamblu de clădiri ce ocupă o suprafață patrulateră delimitată de ziduri de incintă, ce mai păstrează cîte un turn pe laturile de vest și de est, un foișor pe latura de nord și un turn pe colțul de nord-vest.

Accesul în incintă se face pe latura de sud, pe sub actualul turn-clopotniță. Latura de vest a incintei mai păstrează parțial un corp de chilii cu două nivele, iar cea de nord casa egumenească. Pe latura de sud se află o suită de încăperi cu destinație gospodărească. Toate aceste clădiri încadrează biserica, plasată la o distanță de 10 m față de zidul estic de incintă și de 19 m față de cel sudic.

Întreg ansamblul fostei mănăstiri Comana, cu excepția bisericii, se află într-o stare foarte proastă de conservare.

În legătură cu lucrările de restaurare întreprinse de Direcția monumentelor istorice și de artă, în anii 1971—1972, s-au efectuat săpături arheologice în incinta și exteriorul acestei mănăstiri, ale căror rezultate, studiul de față își propune să le înfățișeze, nu înainte însă de a se arunca o privire asupra datelor documentare și a părerilor exprimate în legătură cu începuturile monumentului și evoluția sa.

Penuria de știri referitoare la mănăstirea Comana este cauzată de faptul că documentele ei au fost înstrăinate în jurul anului 1850, dată cînd Epitropia mănăstirilor din Țara Românească închinate Sfîntului Mormînt, a procedat la hotărnicia tuturor moșiilor acestor mănăstiri, între care și Comana[1]. La ora actuală, la Arhivele statului se află doar un inventar al documentelor proprietăților mănăstirii din secolul al XVIII-lea și o serie de zapise și cărți de judecată din secolul al XIX-lea.

Cea mai veche mențiune documentară referitoare la satul Comana datează din anul 1505, cînd, într-un hrisov al lui Radu cel Mare, sînt amintite „hotarul Comanei" și „drumul Comanei"[2]. Cît privește data înălțării lăcașului, întreaga istoriografie care i-a fost consacrată o indică în timpul lui Vlad Țepeș[3], bazîndu-se pe un document de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea[4], referitor la o hotărnicie din 1461, cît și pe afirmațiile lui Ioan Brezoianu ce susține că ar fi avut în mînă documentele mai vechi ale mănăstirii între care și un hrisov ce *„dovedește că e zidită și înzestrată cu moșia Călugăreni de Vlad V"*, în *„anul 6970"* (1462)[5].

În continuare tot I. Brezoianu spune că *„mănăstirea s-a reparat în osebite rînduri și după ce s-a mai înzestrat și de Neagoe Basarab cu moșia Tătărăști pe la începutul secolului al XVI-lea, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea a fost rezidită și miluită de Radu Șerban Basarab cu moșiile Crețești, Piscul Danciului, Vadul Sării, Dadilovu etc."* [6].

În forma sa din secolul al XVI-lea, mănăstirea Comana este ctitorită de Radu Șerban în anul 1588, în vremea cînd era încă mare boier, după cum arată și pisania[7] ce se află și astăzi deasupra ușii de intrare în pronaos. Interiorul bisericii va fi pictat abia în 1609[8], dată la care Radu Șerban deținea domnia Țării Românești.

În cursul secolului al XVII-lea mănăstirea se bucură de atenție și grijă din partea domnilor Țării Românești, cît și din partea urmașilor ctitorului, fiind înzestrată de Alexandru Iliaș cu satul Siminov, de Radu Mihnea cu satele Gălășești, Buciumeni și Sobîrcu, de Matei Basarab cu satul Budeni, de Șerban Vodă Cantacuzino cu satul Baldovinești[9], de Constantin Brîncoveanu cu o vie la Copăceni[10] și de domnița Ilinca, nepoata de fiică a lui Radu Șerban, cu moșia Mocești din ținutul Buzăului[11].

De starea prosperă în care se afla mănăstirea la mijlocul secolului al XVII-lea ne convingem și din descrierea făcută așezămîntului de călătorul Paul de Alep[12], care îl vizitează în timpul domniei lui Constantin Șerban.

Cea mai importantă etapă în evoluția monumentului o reprezintă acțiunea de refacere întreprinsă în anul 1700 de marele vornic Șerban Cantacuzino, strănepot al lui Radu Șerban. Din textul pisaniei[13] reiese că acum a fost construit pridvorul bisericii, efectuîndu-se și alte lucrări între care ridicarea foișorului de pe latura de nord a incintei și probabil supraînălțarea chiliilor.

Din odoarele cu care a fost înzestrată biserica la această dată, nu se mai păstrează decît un chivot de argint *„dat la mănăstirea Comana întru vecinică pomenire și părinților: Drăghici i Păuna și soțiilor: Mariia i Adriiana, 7207"* [14].

Trei ani mai tîrziu, tot el construiește în colțul de sud-est al incintei un paraclis, azi dispărut, a cărui pisanie arată că *„iaste făcutu și adaos la această sfîntă și dumnezeiască mănăstire Comana ca și alte case și chilii ce se văd, făcute de Șerban Cantacuzino"* [15].

Pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea un foarte mare număr de mănăstiri fuseseră închinate Sfîntului Mormînt[16], între care și Comana încă din anul 1728[17]. De la această dată, aflîndu-se în stăpînirea călugărilor greci, cu toate daniile de care beneficiază din partea domnitorilor fanarioți, mănăstirea ajunge *„într-o stare foarte proastă"* [18]. Prezența armatelor străine și luptele purtate în jurul ei cu ocazia războaielor ruso-turce din a doua ju-

---

[1] Alex. Lapedatu, *Mănăstirea Comana I. Note istorice*, în „BCMI", 1, 1908, p. 10.

[2] *D I R, B, Țara Românească*, vol. I, București, 1951, p. 34.

[3] C. Bolliac, *Monastirile din România (Monastirile închinate)*, București, 1862, p. 555; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II, partea I, p. 48; Grigore Ionescu, *Ghidul orașului București*, p. 391; idem, *Istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri pînă la 1900*, București, 1937, p. 127; N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, în „BCMI", XXV, 1932, p. 74; Alex. Lapedatu, *op. cit.*, p. 10—11; Dan Berindei, *Orașul București reședință și capitală a Țării Românești (1459—1862)*, București, 1963, p. 16.

[4] *D R H, B, Țara Românească*, vol. I, p. 206.

[5] Ioan Brezoianu, *Mănăstirile zise închinate și călugării străini* București, 1861, p. 44.

[6] Ibidem.

[7] N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, 1905, p. 84, f. I. Pisania nu este cea originară, fiind pusă în anul 1700 de marele paharnic Șerban Cantacuzino cu ocazia reparațiilor și adăugirilor pe care le face mănăstirii.

[8] Șt. Bilciurescu, *Mănăstirile și bisericile din România, cu mici notițe istorice și gravuri*, București, 1890, p. 233.

[9] Ioan Brezoianu, *op. cit.*, p. 44.

[10] Arh. St. Buc., *Comana*, doc. din 12 martie 1709.

[11] Stoica Nicolaescu, în *România Nouă*, București, 1907, I, p.35—36; diată din 23 februarie 1660.

[12] Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în Țările Române, 1653—1656*, București, 1900, p. 210—211.

[13] Potrivit pisaniei *„s-au apucat cu multă osteneală și cheltuială înnălțarea și zidirea slomnului acestuia, precum se veade, și, afară den de o au înnoit, și cu lucrul, și cu altele, înfrumusețind biserica întîiu cu tr-altele ziditi, cu multe arginturi, odoară și moșii și țigani o au adaos și o au întărit, arătîndu-se desăvîrșit ctitor"* (N. Iorga, *op. cit.*, p. 84—85).

[14] *Inscripțiile medievale ale României*, vol. I. *Orașul București (sec. XIV—XVIII)*, Buc., 1965, nr. 754.

[15] *Idem*, nr. 584.

[16] N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. II, p. 63—64.

[17] C. Bolliac, *op. cit.*, p. 555; Ghenadie Enăceanu, *Mitropolitul Ungro-Vlahiei Neofit* I, în „Biserica Ortodoxă Română", II, 1875—1876, nr. 5—6, p. 324; I. Boldescu, *Studiu istoric și economic asupra jud. Vlașca*, Giurgiu, 1900, p. 63.

[18] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. II, p. 90—91. Danii din partea lui Nicolae Mavrocordat (1716), Ioan Mavrocordat (1717), Grigore II Ghica (1735), Constantin Mavrocordat (1737).

https://biblioteca-digitala.ro

mătate a secolului al XVIII-lea au accentuat starea de degradare a monumentului, fapt ce determină pe domnitori să-i acorde noi privilegii[19] pentru *„a ajuta la prefacerea i intemeierea zidurilor şi altor acareturi ale mănăstirei"*[20].

Pe de altă parte, puternicul cutremur înregistrat la 11 octombrie 1802 a pus în mod sigur la grea încercare atît zidurile bisericii, cît şi pe cele ale construcţiilor aferente.

În urma vizitei pe care a întreprins-o în 1860 la o serie de mănăstiri închinate în vederea secularizării lor, C. Bolliac prezintă *„starea jalnică"*[21] în care se afla mănăstirea Comana, cu toate că în 1854 biserica fusese refăcută, iar zidurile de incintă reparate. Odată cu secularizarea efectuată în anul 1863, averile de care mai dispunea mănăstirea la acea dată[22] vor trece în patrimoniul statului, ultimii călugări greci fiind nevoiţi să părăsească aşezămîntul. De atunci şi pînă astăzi lăcaşul a funcţionat ca biserică parohială.

*

După această scurtă privire asupra datelor documentare, este necesară o prezentare a rezultatelor săpăturilor arheologice ce au permis relevarea unor aspecte, în bună parte necunoscute, privind cele mai vechi construcţii ale ansamblului mănăstiresc, cît şi stabilirea locului pe care îl ocupă în cadrul evoluţiei arhitecturii româneşti.

[19]. Idem, *op. cit.*, vol. II, p. 90 (hrisovul lui Alex. Ipsilanti din 1775); vol. VI, p. 115 (hrisovul lui Alex. Moruzi din 1794); vol. VIII, p. 343 (hrisovul lui Const. Ipsilanti din 1803); Vol. X A, p. 217 (hrisovul lui Ioan Gh. Caragea din 1814).

[20] Idem, *op. cit.*, vol. X A, p. 218.

[21] C. Bolliac, *op. cit.*, p. 13—18

[22] În 1860 mănăstirea dispunea de 12 moşii mari şi 3 vii (cf. C. Bolliac, *op. cit.*, p. 13—18).

Pl. I. Planul general cu principalele etape de construcţie ale ansamblului fostei mănăstiri Comana.

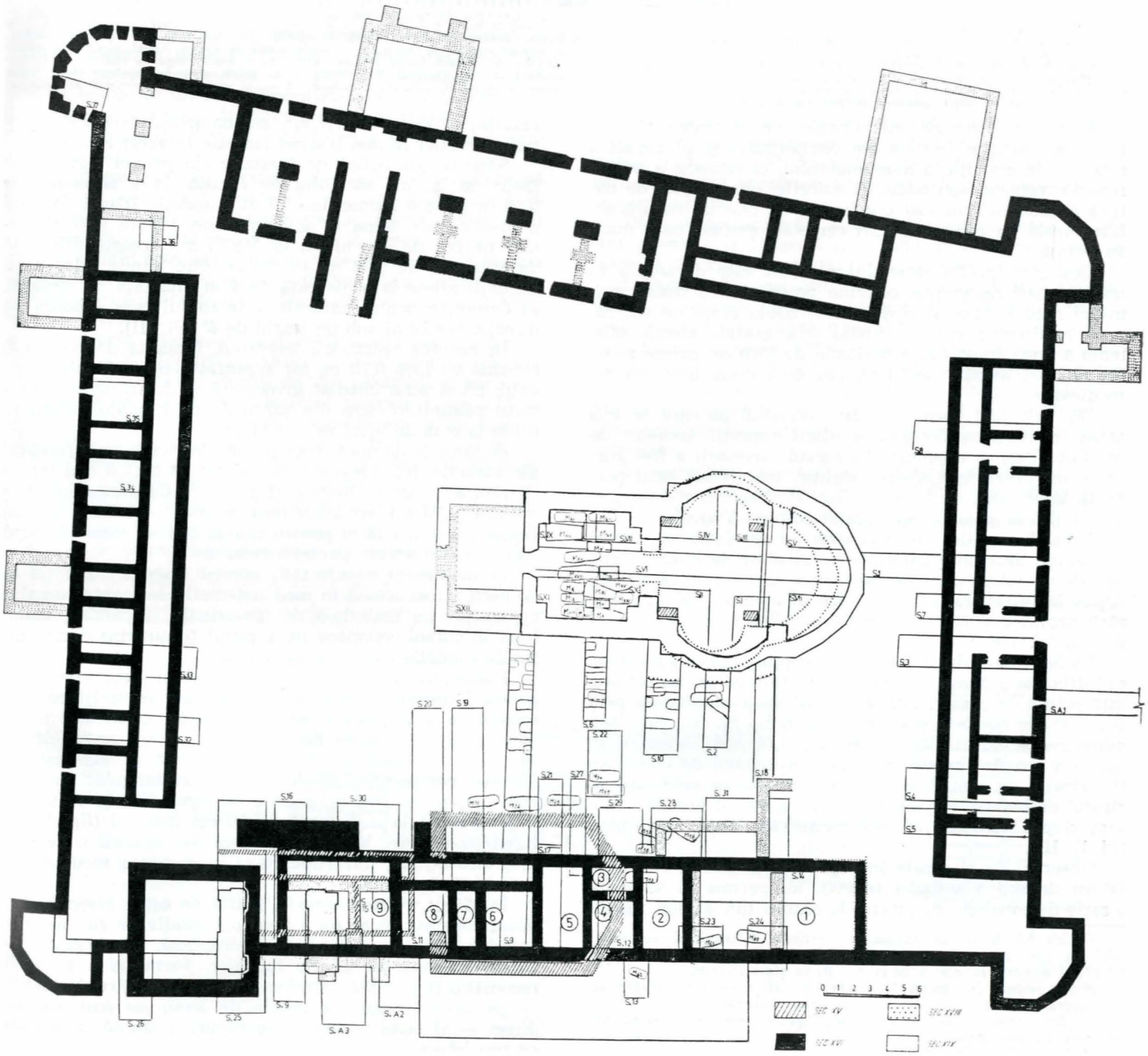

https://biblioteca-digitala.ro

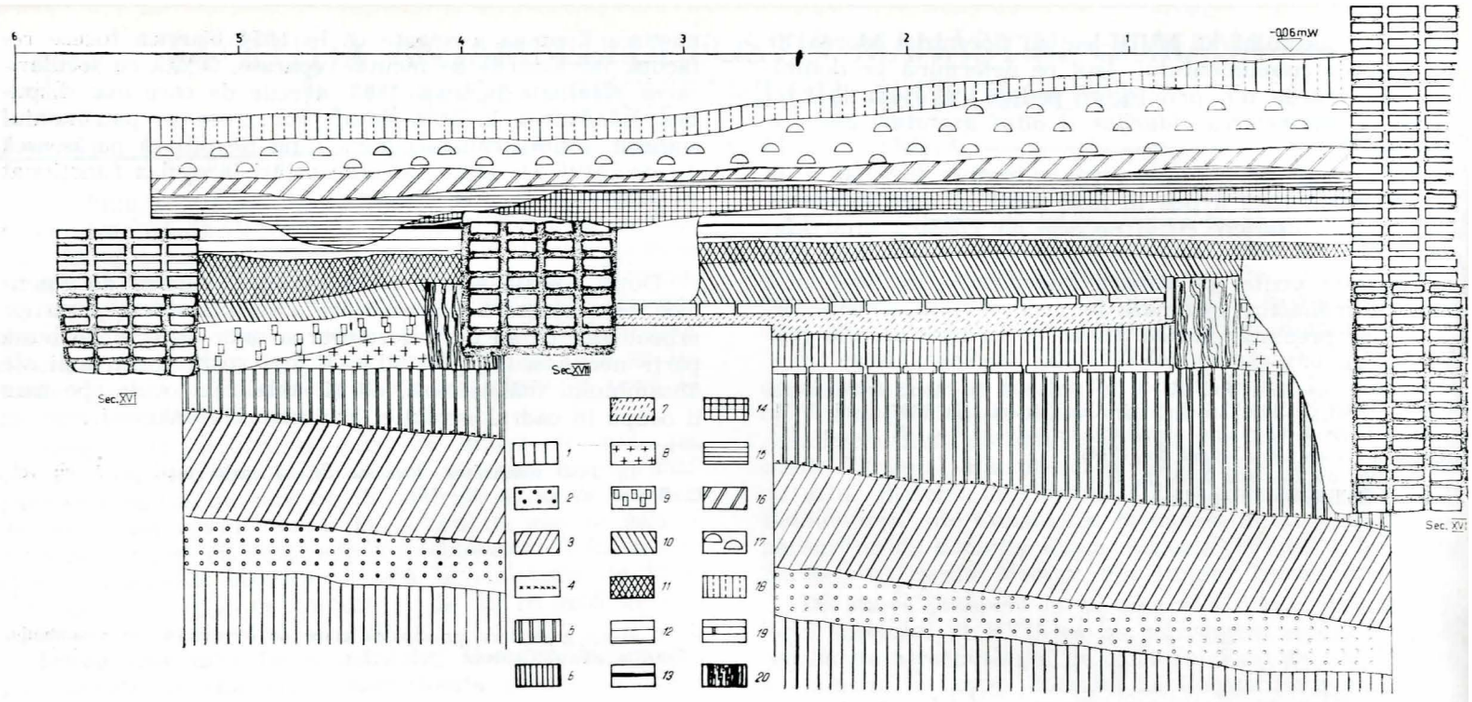

Pl. II. Profilul de est al S_{15}: 1 — sol viu; 2 — sol aluvionar cenuşiu gălbui cu ceramică neolitică la bază; 3 — humus; 4 — strat de cărbune şi cenuşă; 5 — sol brun, nivelare cu pămînt scos din şanţurile de fundaţie (sec. XV); 6 — argilă galbenă de nuanţă închisă, nivelare la interior (începp. sec. XVI); 7 — argilă galbenă de nuanţă deschisă, nivelare la interior (începp. sec. XVI); 8 — argilă vineţie de nuanţă deschisă, nivelare la exterior (începp. sec. XVI); 9 — argilă vineţie de nuanţă închisă, nivelare la exterior (începp. sec. XVI); 10 — argilă galbenă amestecată cu fragmente ceramice macerate (sf. sec. XVI); 11 — argilă vineţie (sf sec. XVI); 12 — argilă vineţie cu pigmenţi de cărbune (sec. XVIII); 13 — mortar, nivel de construcţie (sec. XVIII); 14 — argilă vineţie cu pigmenţi de var, cărămidă şi cărbune; 15 — moloz, strat de demolare; 16 — argilă vineţie cu pigmenţi de cărbune şi mortar şi lentile de argilă galbenă; 17 — sol brun amestecat cu moloz, cărămidă şi cărbune; 18 — sol vegetal; 19 — paviment de cărămidă; 20 — tălpi de lemn de stejar aparţinînd chiliilor din sec. XV.

În scopul obţinerii unei imagini de ansamblu cît mai fidele a formelor iniţiale ale complexului şi al stabilirii etapelor de evoluţie a monumentului, ca urmare a numeroaselor refaceri sau adăugiri suferite, observaţiile de natură arheologică au fost coroborate cu cele de natură arhitecturală, în condiţiile unei cercetări extinse pe o mare suprafaţă[23].

Deşi stratigrafia terenului cercetat este deranjată în unele zone[24] de gropile comune practicate cu ocazia primului război mondial şi de numeroasele gropi de var săpate în diferite epoci, situaţia stratigrafică atestă existenţa a două importante perioade de locuire, prima aparţinînd unei aşezări neolitice, cea de-a doua unei aşezări medievale.

Din cele mai vechi timpuri, teritoriul pe care se află astăzi mănăstirea Comana a oferit condiţii deosebit de prielnice locuirii omeneşti. În cursul cercetării a fost surprins un nivel de vieţuire neolitic, manifestat prin prezenţa unor urme de locuinţe (fig. 7), fragmente ceramice, unelte din os şi silex, aparţinînd culturii Vidra[25].

Nivelul neolitic este suprapus de un strat de viitură — pămînt aluvionar gălbui — în grosime de circa 17 cm, ce este urmat de un strat de humus, gros de circa 46 cm, depus în intervalul cuprins între momentul părăsirii aşezării neolitice şi cel al apariţiei primilor constructori medievali (Pl. II).

La baza stratului feudal, cu excepţia cîtorva suprafeţe, se întîlneşte o dungă de cenuşă, ce arată că prima acţiune întreprinsă de constructori a constat dintr-o defrişare prin foc. Urmele acesteia sînt evidente în S_1, S_9, S_{15} etc., la o adîncime ce variază între 1,50 m şi 1,58 m[26]. În zonele în care s-a circulat intens în timpul procesului de construcţie, stratul de cenuşă apare sub forma unor infiltraţii în stratul de humus, iar acolo unde au avut loc nivelări imediat după defrişare el s-a conservat mult mai bine (Pl. II, III).

Observaţiile efectuate în suprafaţa cercetată, respectiv latura de sud a actualei incinte, au permis să se tragă o serie de concluzii cu privire la natura fundaţiilor, planul rezultat în urma zidirii lor, amenajările interioare şi natura elevaţiei primei biserici ridicate în acest loc.

Săparea şanţurilor de fundaţie ale primei biserici s-a făcut de la faţa stratului de cenuşă, la o adîncime de 0,50 m şi pe o lăţime de 0,77 m. Fundaţia laturii de nord a bisericii are talpa la adîncimea de 2,01 m spre deosebire de cea de sud aflată la —2,74 m. Această diferenţă de adîncime de 0,73 m, existentă între tălpile celor două fundaţii aflate la o distanţă de 8 m una faţă de cealaltă, se datoreşte pantei naturale a terenului care coboară pe direcţia nord-sud sub un unghi de 6° (Pl. III).

În vederea aplatizării terenului, fundaţia de sud va fi ridicată cu încă 0,73 m, iar suprafaţa cuprinsă între fundaţii, cît şi zona imediat învecinată va fi nivelată cu ajutorul pămîntului scos din şanţurile de fundaţie, ajungîndu-se la cota de nivel de —1,41 m.

Pe laturile de nord, vest şi sud biserica a avut fundaţii din cărămizi (cu dimensiunile de 25×14,5×3,5 cm) legate cu mortar, îngrijit lucrate (fig. 1—2). Grosimea lor este unitară (0,70 m), iar adîncimea diferită — 0,50 m pentru cea de nord şi 1,23 m pentru cea de sud — datorită, după cum am mai arătat, pantei terenului.

În momentul dezafectării acestei biserici, fundaţia sa de nord a fost scoasă în mod sistematic, iar şanţul umplut cu resturi de materiale de construcţie şi pămînt, astfel încît în cursul cercetării nu a putut fi surprins decît şanţul de fundaţie (fig. 2) al acestui zid.

Fundaţiile avînd adîncimi diferite şi deci exercitînd presiuni inegale asupra solului pe care se sprijineau, în scopul de a împiedica tasările inegale, constructorii au bătut piloţi din lemn de stejar pe fundul şanţurilor de fundaţie ale laturilor de sud, nord-vest şi sud-vest, în vederea compactării solului. Piloţii, rectangulari în secţiune (5×6 cm), cu o lungime de circa 30 cm, erau dispuşi în reţea la o distanţă de 10 cm între ei (fig. 1—2). Fundaţia de vest, legată organic de cea de nord şi de sud, este discontinuă, întrerupîndu-se în regiunea mediană pe o distanţă de 4,5 m.

În sfîrşit, referindu-ne la latura de est a bisericii, am putut constata că ea nu a avut o fundaţie de zid, nu atît datorită faptului că nu a fost surprinsă, cît datorită inexistenţei şanţului său de fundaţie. Forma ei a putut fi reconstituită pe baza urmelor unui strat subţire de pietriş — pe care credem că tălpile de lemn au fost aşezate direct — al cărui traseu ne sugerează o absidă poligonală cu trei laturi.

[23] Cele 52 de secţiuni trasate în interiorul şi exteriorul monumentului au fost numerotate de la I—XII în interiorul bisericii, de la 1—37 în interiorul incintei şi de la A_1—A_3 în afara incintei.

[24] Ne referim în special la latura de sud a incintei în care au fost surprinse primele urme ale unui aşezămînt medieval.

[25] Identificarea culturii aparţine lui Eugen Comşa căruia îi aducem mulţumiri cu acest prilej.

[26] Toate adîncimile sînt raportate faţă de wagriss.

https://biblioteca-digitala.ro

Urmărind traseul fundațiilor păstrate, al șanțurilor de fundație golite de conținut, al pietrișului organizat pe latura de est și pe baza mormîntului M_{59}[27], care ne oferă un element în plus în stabilirea limitei de răsărit a edificiului, am putut reconstitui planul primei biserici ridicate în acest loc. Este vorba de o biserică cu planul dreptunghiular simplu, cu absida nedecroșată obținută prin simpla îngustare către est a laturilor sale (Pl. I).

Dimensiunile sale, la exterior, sînt de 12 m lungime și 10 m lățime, iar adîncimea absidei altarului de 2 m.

Cît privește aspectul elevației, nu putem avansa decît niște ipoteze bazate pe interceptarea materialelor descoperite în șanțul de fundație al laturii de nord. Ceea ce credem însă că nu poate fi contestat este faptul că avem de-a face cu o biserică de lemn, concluzie la care ne conduc următoarele observații:

— lipsa în zona absidei a unui șanț de fundație sau a unei fundații care să susțină o elevație de zid;

— discontinuitatea fundației de pe latura de vest pe o lungime considerabilă (4,5 m);

— prezența unor fragmente de tencuială ce au fața dreaptă sau profilată, în funcție de locul pe care îl ocupă în registrul fațadelor, iar reversul cu un profil dat de forma în care au fost cioplite bîrnele așezate în cununi orizontale. Pe revers tencuiala prezintă amprentele lemnului cioplit cu securea și barda și ale unor striațiuni și crestături executate pe suprafața bîrnelor cu scopul de a facilita aderarea tencuielii la lemn. Două din fragmentele recoltate, prin profilul lor, par a fi îmbrăcat o cornișă și respectiv un brîu. Tencuiala are în compoziția sa var, nisip și suficient de mult pietriș, ce îi conferă o rezistență deosebită. Fața ei este finisată cu ajutorul unui strat de var.

În același șanț de fundație din care a fost dislocată zidăria au fost găsite fragmente de tencuială pictată în două culori, roșu și albastru închis, avînd drept liant paiul de orz. Un mic vas, descoperit în același loc, ce conține de pereții interiori urme de vopsea roșie de o nuanță asemănătoare cu aceea aplicată pe tencuială, a fost folosit probabil pentru prepararea culorii cu ocazia pictării bisericii în interior.

În vederea amenajării pardoselii interioare, s-a procedat la o nouă nivelare cu ajutorul unui strat de pămînt castaniu, ce conține pigmenți de var, cărămidă și cărbune, în grosime de 0,27 m în interiorul bisericii și de 0,12 m în exteriorul său. Din analiza fragmentelor de pardoseală recuperate reiese că deasupra acestui strat de egalizare a fost turnată o masă de mortar, cu o grosime variabilă de 4 pînă la 6 cm — avînd în compoziție bucăți de var nestins, pietriș de dimensiuni mici și mijlocii și fragmente de cărămidă —, în care au fost încastrate cărămizi identice ca dimensiuni cu cele folosite în fundații.

Afirmația că ne aflăm în fața unui edificiu de cult este sprijinită și de existența necropolei organizată în jurul său, necropolă ce apare în plan net diferențiată față de cea a bisericii de zid construită mai tîrziu, în afară de faptul că unele morminte (M_{57}, M_{58}, M_{59}, M_{61}) sînt suprapuse de zidurile construcțiilor de la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Deși din motive obiective[28] necropola nu a putut fi cercetată exhaustiv, au fost surprinse și cercetate 12 morminte[29] — 10 adulți și 2 copii — al căror inventar, constînd din 4 monede și o pereche de cercei, ne-a oferit posibilitatea încadrării cronologice a monumentului. Cea mai veche monedă este un aspru de la Mahomed II bătut la Adrianopol în anul Hegirei 848 (20 aprilie 1444 — 11 martie 1445), descoperit în mormîntul M_{52}. În ordine cronologică, menționăm un gros de la Albert de Brandenburg, emis în 1544, aflat în mormîtul M_{56}, o monedă de la Ferdinand I, emisă în 1549, în mormîntul M_{62} și un aspru de la Murad III, datat în anul Hegirei 1003 (1574), în mormîntul M_{61}, tot aici aflîndu-se și perechea de cercei.

Spre nord-est, la 3 m distanță de urmele primei biserici, în interiorul naosului bisericii actuale au apărut 4 masive de zidărie de formă rectangulară (fig. 3—4), cu dimensiunile de 0,8×0,56 m (cele de est) și de 1,2×0,56 m (cele de vest).

Bazîndu-ne pe observațiile făcute, în sensul că: tehnica lor de construcție este identică cu aceea a fundațiilor bisericii discutate mai sus; nu fac corp comun cu fundațiile bisericii lui Radu Șerban; sînt acoperite de nivelul de construcție și de prima pardoseală a acesteia; dispunerea lor în plan generează un pătrat cu latura de 4 m, putem conchide că avem de-a face cu fundațiile unui turn-clopotniță construit din lemn odată cu biserica mai sus prezentată.

Părți componente ale unui așezămînt monahal, chiliile sînt prezente și în acest caz, fiind amplasate la vest de biserică, la distanță de numai 1 m față de latura ei de vest. După defrișarea prin foc, și în această zonă se efectuează o nivelare cu ajutorul unui strat de argilă curată, bine bătătorită, ce ridică nivelul terenului pînă la cota de — 1,46 m. Pe acest strat au fost puse tălpile de lemn (cu secțiunea de 0,40×0,30 m) care, prin dispunerea lor, au generat planul viitorului corp de chilii. Tălpile s-au păstrat sub formă de lemn putred (fig. 5—6, Pl. II) în micile suprafețe ce nu au fost intersectate de ziduri sau gropi ulterioare.

În suprafața cercetată au putut fi stabilite doar dimensiunile unei singure încăperi (3×3 m) aflate chiar

[27] Mormîntul aparține acestui prim edificiu de cult, fiind intersectat ca și acesta de zidurile construcțiilor de la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

[28] Latura de sud a primei biserici este suprapusă de un corp de încăperi ce este locuit și astăzi.

[29] Numerotarea a fost făcută de la 51 la 62.

Pl. III. Profilul de est al S_9: 1 — sol viu; 2 — sol aluvionar cenușiu-gălbui cu ceramică neolitică la bază; 3 — humus; 4 — strat de cărbune și cenușă; 5— sol brun, nivelare cu pămînt scos din șanțurile de fundație ale bisericii (sec. XV); 6 — sol castaniu cu pigmenți de var, cărămidă și cărbune, nivelare în vederea amenajării pavimentului interior și exterior al bisericii (sec. XV); 7 — mortar, nivel de construcție al chiliilor (sf. sec. XVI); 8 — sol cafeniu, cu puțini pigmenți de mortar; 9 — sol brun cu pigmenți de cărbune și cărămidă; 10 — mortar, nivel de refacere a chiliilor (începp. sec. XVII); 11 — sol brun roșcat cu pigmenți de cărbune, nivelare (începp. sec. XVIII); 12 — mortar, nivel de refacere a chiliilor (sf. sec. XVIII); 13 — moloz, nivel de demolare (începp. sec. XIX); 14 — sol vegetal.

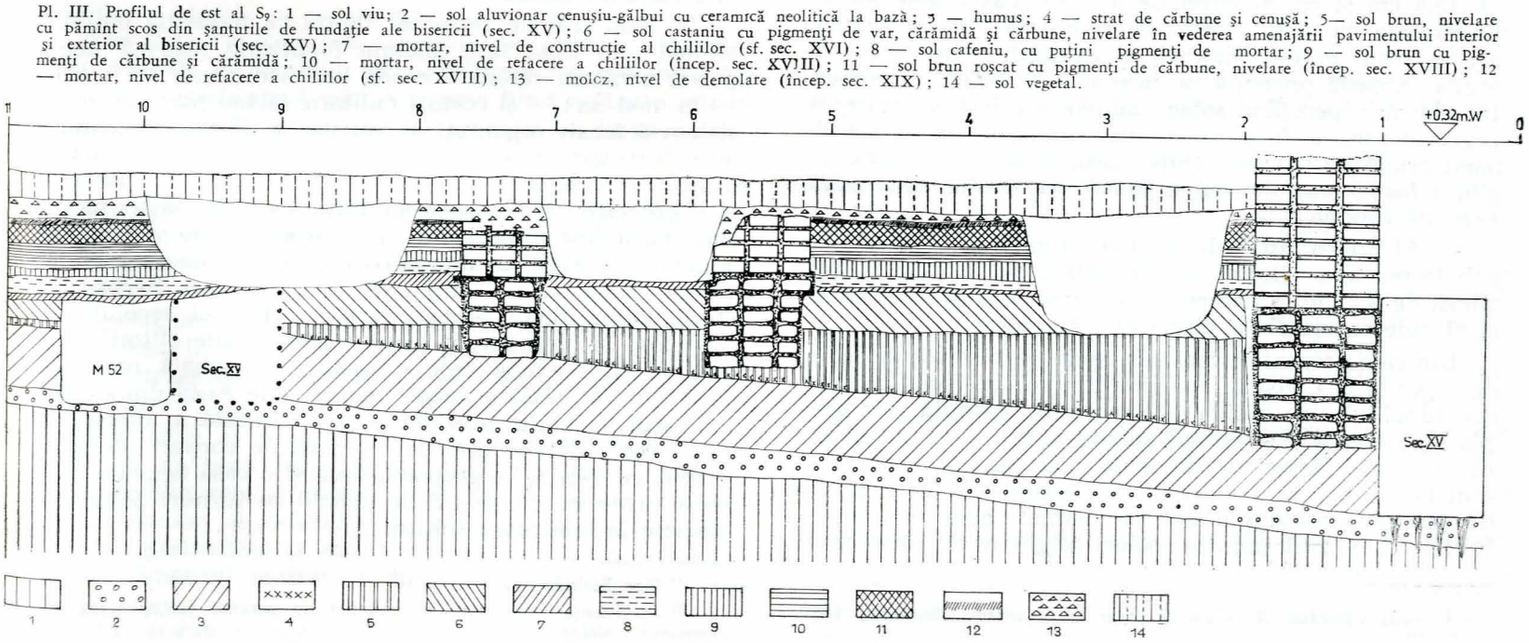

https://biblioteca-digitala.ro

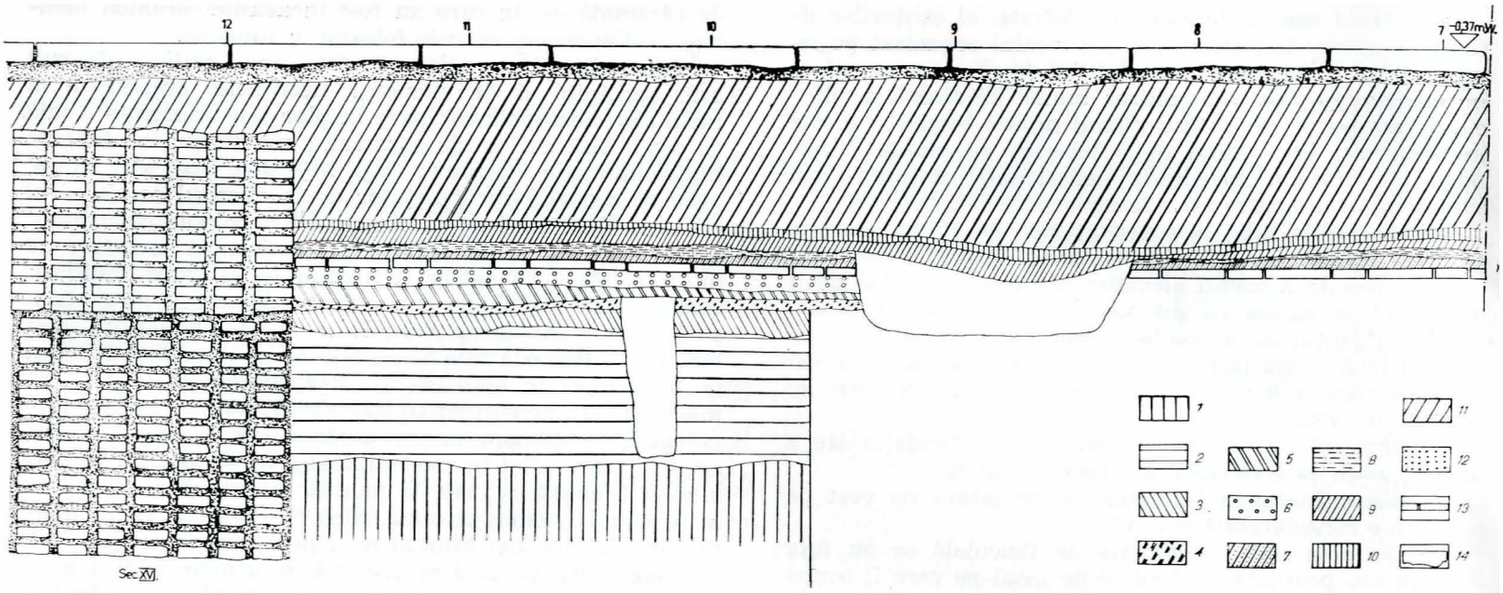

lîngă biserică, cît și lărgimea galeriei de acces (1 m). Cu toate că în continuare compartimentarea nu mai poate fi urmărită, tălpile transversale fiind dislocate de ziduri din altă epocă, credem că și în acest caz avem de-a face cu obișnuitul sistem de grupare a cîte două încăperi la un vestibul, precedat de o galerie ce se întindea pe întreaga lungime a corpului de chilii.

În încăperea, ale cărei dimensiuni au putut fi stabilite cu exactitate, au fost surprinse două pardoseli succesive (Pl. II) din cărămidă. Prima, din cărămizi identice ca dimensiuni cu cele ale fundației bisericii, avînd rosturile umplute cu argilă, a fost așezată ca și tălpile de lemn, la fața aceluiași strat de nivelare. A doua a fost amenajată după ce în prealabil cota de nivel a încăperii a fost ridicată cu 0,25 m prin depunerea a două straturi de argilă curată de nuanțe diferite.

În colțul de sud-vest, în ambele momente a funcționat cîte o sobă, urmele celei de-a doua — bucăți de chirpici și cahle — fiind surprinse răvășite în interiorul încăperii, ca urmare a dezafectării ei și nivelării terenului. Peretele sobei (fig. 9), din care s-au recoltat mai multe fragmente, era realizat dintr-o masă de chirpici cu grosime de 4—5 cm, în care fuseseră încastrate două tipuri de cahle cu destinație diferită:

— Primul tip, cahlele funcționale (fig. 9), cunoscute sub numele de vase sau oale-cahlă, utilizat în vederea măririi suprafeței de încălzire a peretelui sobei, are forma unor vase cu înălțimea de 17,5 cm, diametrul gurii de 15,5 cm și cel al bazei de 8,2 cm. Pasta bine aleasă, amestecată cu nisip foarte fin, este arsă pînă la cenușiu sau la roșu. Pereții interiori ai cahlelor conțin urme de argilă. Această prezență ne face să credem că în momentul ridicării pereților sobei, cahlele au fost umplute cu argilă pentru a fi protejate de presiunea exercitată de masa crudă de chirpici. După uscarea pereților sobei, argila a fost scoasă din cahle pentru ca acestea să-și poată exercita funcția.

— Al doilea tip, cahlele decorative (fig. 8 și 9) apar sub forma unor discuri, cu diametrul de 15,5 cm și grosimea de 2,2 cm, ornamentate cu cruci înscrise în cercuri și alveole ce urmăresc circumferința piesei.

Din cele prezentate mai sus reiese că biserica de lemn, descoperită la Comana, aparține tipului străvechi, de plan dreptunghiular cu absida slab marcată, obținută prin simpla îngustare a extremității acestui spațiu. Deși se susține că la origine bisericile de lemn erau clădite pe o mică temelie de bolovani nelegați cu mortar, sau în regiunea de șes erau așezate direct pe pămînt, abia în secolele XVIII—XIX întîlnindu-se socluri originare de cărămidă[30], cercetările efectuate la Comana relevă faptul că încă din secolul al XV-lea la bisericile de lemn sînt întrebuințate fundații de cărămidă.

Cît privește mijloacele menite să protejeze și să decoreze pereții bisericii, credem că elementele prezentate au reușit să dovedească existența atît a unei tencuieli exterioare, profilată în anumite registre — cu scopul de a imita paramentul bisericilor de zid — cît și a unei tencuieli pictate, în interior.

Avînd în vedere materialul numismatic descoperit în mormintele micii necropole organizate în jurul bisericii, cît și observațiile de natură stratigrafică, perioada de funcționare a acestui complex se poate încadra între mijlocul secolului al XV-lea și sfîrșitul secolului al XVI-lea. Luînd în considerare mențiunile documentare, dar mai ales pe baza încadrării cronologice oferită de cercetarea arheologică, nu credem că greșim atribuind lui Vlad Țepeș inițiativa ridicării acestui așezămînt monahal. Un argument în plus în acest sens îl constituie prezența picturii la interior, cît și modul de tratare a paramentului — care imită pe acel al bisericilor de zid —, realizări ce pot fi puse în legătură cu o atenție deosebită acordată de domnitor chiar unei ctitorii de mai mică amploare.

În acest sens mănăstirea Comana trebuie înțeleasă ca un așezămînt ridicat de Vlad Țepeș nu atît pentru afirmarea prestigiului său — ca în cazul ctitoriilor sale de la Tîrgșor și Snagov —, ci mai ales pentru îndeplinirea obligației de a ajuta construirea de lăcașuri de cult și în special viața monahală.

În final trebuie remarcat faptul că modestia chiliilor și mai ales lipsa unei incinte fortificate infirmă unele păreri conform cărora Comana lui Vlad Țepeș ar fi avut — în mod cert — și rosturi militare, făcînd parte dintr-un sistem defensiv organizat de voievod în Cîmpia Română[31].

*

Cercetările arheologice au arătat că viața obștei monahale nu a fost tulburată și nici întreruptă de vreun eveniment violent[32], ci dimpotrivă a luat o deosebită amploare ca urmare a inițiativei marelui boier Șerban viitorul domn Radu Șerban care, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, își alege drept loc al viitoarei sale ctitorii terenul pe care exista deja o așezare monahală restrînsă, aflată în vecinătatea moșiei bunicii sale Anca din Coiani. Pe locul vechiului așezămînt va fi ridicată o biserică de zid înconjurată pe cele patru laturi de corpuri de chilii, clădiri cu destinație gospodărească și o casă egumenească, toate protejate de un zid de incintă cu turnuri poligonale dispuse în cele patru colțuri.

[30] Radu Crețeanu, *Bisericile de lemn din Muntenia*, București, 1968, p. 18—19.

[31] Dan Berindei, *op. cit.*, p. 16.

[32] Inexistența unui strat de incendiu nu permite presupunerea unei distrugeri violente.

https://biblioteca-digitala.ro

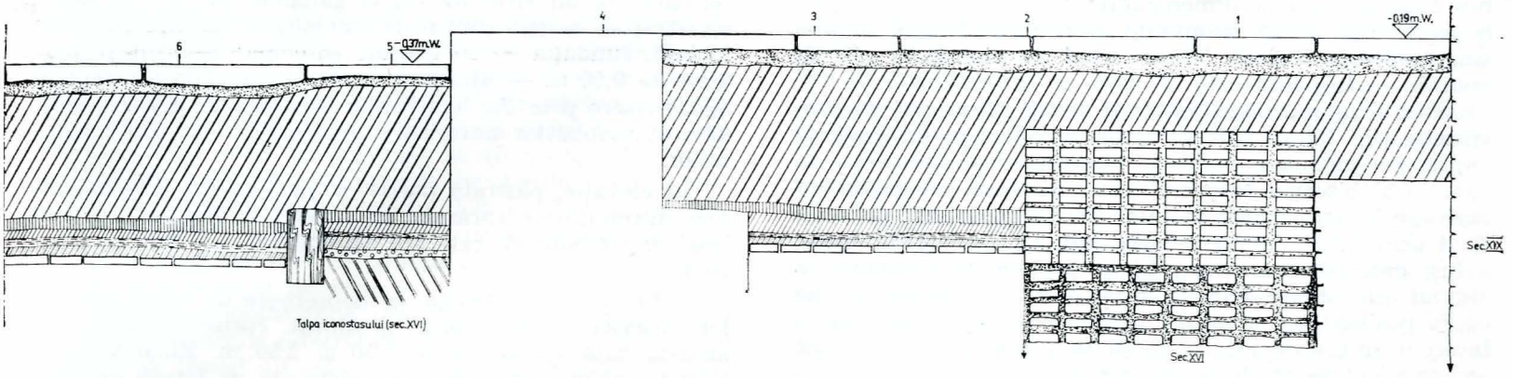

Pl. IV. Profilul de mortar al S_{IV}; 1 — sol viu; 2 — strat de pămînt aluvionar cu ceramică neolitică la bază; 3 — sol brun închis cu material ceramic din sec. XV-XVI; 4 — mortar, nivel de construcție (sec. XVI); 5 — sol brun, nivelare cu pămînt rezultat din șanțurile de fundație; 6 — patul de mortar al principalului paviment (sec. XVI); 7 — argilă nisipoasă, strat de nivelare; 8 — patul de mortar al celui de-al doilea paviment (sec. XVII); 9 — sol brun deschis, strat de niveleare; 10 — patul de mortar al pavimentului trei (începp. sec. XIX); 11 — moloz cu bucăți de frescă, nivel de demolare; 12 — nisip; 13 — paviment din cărămizi hexagonale (sec. XVI); 14 — paviment din dale de piatră (mijlocul sec. XIX).

Din punct de vedere stratigrafic, continuitatea vieţuirii apare evidentă, între cele două aşezăminte neexistînd un hiatus, ci o succesiune nemijlocită. Biserica ridicată la sfîrşitul secolului al XVI-lea este construită pentru a înlocui un lăcaş devenit nesatisfăcător şi nicidecum o mănăstire ctitorită pe locul unor vechi ruine de mult părăsite.

În mod firesc, constructorii vor menţine în stare de funcţionare biserica de lemn pînă în momentul dării în funcţiune a celei de zid, amplasarea acesteia fiind făcută la o distanţă de 11 m, spre nord-est, faţă de cea existentă. Turnul-clopotniţă, întîlnit chiar în această zonă, va fi dezafectat, din el menţinîndu-se pînă azi doar cele patru fundaţii incluse în suprafaţa naosului.

Ca o remarcă de ordin general legată de materialele de construcţie întrebuinţate, trebuie reţinut faptul că întreg ansamblul mănăstirii va fi construit exclusiv din cărămidă, piatra intervenind sub formă brută în cazul fundaţiilor zidului de incintă şi sub formă prelucrată în cazul unor ancadramente.

Întîlnind o suprafaţă relativ aplatizată, noii constructori nu vor simţi nevoia efectuării unei nivelări anterioare săpării şanţurilor de fundaţie. Acestea se vor tăia, de la faţa unui strat de pămînt brun, aflat la cota de — 1,47 m, adîncindu-se pînă la cota de — 2,57 m (Pl. IV). Întreaga fundaţie a bisericii, executată din cărămizi cu dimensiunile de $26 \times 14{,}5 \times 4$ cm, legate cu mortar compus din var, nisip şi foarte puţin pietriş, respectă o grosime unitară de 1,35 m[33], îngroşîndu se în zonele de interferenţă ale absidelor laterale cu cea de est.

Elevaţia originară s-a păstrat pe traseul altarului (fig. 10—11) şi naosului, pe o înălţime variind între 10 şi 20 cm, aceste două compartimene fiind refăcute într-o etapă ulterioară, iar pe traseul pronaosului în mod cert pînă la nivelul ferestrelor mici ce apar în registrul superior al faţadelor de nord şi de sud. Cărămizile utilizate în elevaţie sînt de dimensiuni identice cu cele din fundaţie. Rosturile zidăriei, largi şi îngrijit lucrate, în grosime de 3—4 cm, sînt pline cu mortar pînă la faţa cărămizilor.

Soclul, în grosime de 10 cm şi cu înălţimea de 1 m, este drept, în partea superioară profilatura fiind realizată prin retragerea succesivă a trei rînduri de cărămizi (fig. 12).

Din uşile şi ferestrele puse la sfîrşitul secolului al XVI-lea nu s-au mai păstrat decît ferestrele mici, cu arcul în semicerc şi evazate spre interior, aflate în registrul superior al faţadelor de nord şi de sud, celelalte fiind supraînălţate şi modificate, ca formă, într-o epocă tîrzie. Singurul păstrat ca formă, dar supraînălţat, este chenarul de marmură al uşii principale, ai cărui montanţi şi lintou drept au un profil liniar simplu.

Cît priveşte sistemul de decoraţie al faţadelor, un sondaj efectuat în punctul de interferenţă a naosului cu pronaosul, a pus în evidenţă urmele unui brîu — scos în mod sistematic şi umplut cu fragmente de cărămidă — ce împărţea faţadele în două registre de proporţii inegale. O serie de materiale recoltate din secţiunile efectuate în jurul bisericii ne-au permis emiterea unei ipoteze cu privire la modul în care a fost realizat brîul şi cornişa într-o primă epocă. Este vorba de o serie de cărămizi de formă specială (fig. 13) dintre care cele cu un profil semicircular ne sugerează posibilitatea împărţirii faţadelor în două registre prin intermediul unui tor, iar cele cu vîrful în formă de dinţi de fierăstrău par a fi aparţinut cornişei.

Încă din prima epocă faţadele bisericii au fost tencuite, elementele care alcătuiau decorul său — cărămizile aparţinînd cornişei şi torului — fiind puse în evidenţă prin aplicarea pe stratul de tencuială a unei zugrăveli ce imita culoarea şi forma cărămizii.

Bolta naosului — refăcut în cursul secolului al XIX-lea — probabil că la origine era o calotă sferică, pe pandantivi sprijiniţi pe arcuri pe console, pe care se înălţa o turlă asemănătoare cu cea a pronaosului.

Numeroasele fragmente de olane smălţuite, de culoare galbenă şi verde, descoperite în cursul săpăturilor, ne arată că într-o primă epocă biserica a fost acoperită cu asemenea materiale.

În interiorul bisericii, în stratul de moloz de sub actuala pardoseală, s-au descoperit numeroase bucăţi de frescă (fig. 14) aparţinînd unei prime picturi, ce azi nu se mai păstrează *in situ* decît pe pereţii interiori ai celor două ferestre din registrul superior al faţadelor pronaosului.

Biserica prezintă un plan treflat, compartimentarea interioară fiind cea obişnuită pentru un lăcaş ortodox — pronaos, naos şi altar, ultimele două cu abside semicirculare atît la interior, cît şi la exterior. Absidele sînt destul de puţin profilate, cele de nord şi de sud avînd o deschidere de 4 m şi o adîncime de 1,6 m, iar cea de est mult mai teşită — mai mult semielipsoidală ca formă decît semicirculară — are o deschidere de 6,5 m şi o adîncime de 4,4 m. Lungimea totală a bisericii este de 19,5 m. Altarul era despărţit de naos printr-un iconostas din lemn, a cărui talpă, plasată la o distanţă de 3,3 m faţă de limita de est a absidei, a fost surprinsă în cursul cercetărilor (fig. 15).

De aceeaşi lăţime cu naosul, pronaosul se apropie ca formă de pătrat, avînd laturile de 6,5 m şi 6,8 m. Un zid gros de 1,25 m, a cărui elevaţie se păstrează numai pe o înălţime de 0,35 m, despărţea naosul de pronaos, comunicaţia între cele două încăperi efectuîndu-se prin intermediul unei uşi cu o deschidere de 1,5 m. Aceasta conţi-

[33] O excepţie o constituie fundaţia ce are grosimea de 1,15 m.

https://biblioteca-digitala.ro

nea două lăcașuri, cu dimensiunile în secție de 0,26×0,2 m, în care erau fixați montanții de piatră. Pragul acestei uși, realizat din două lespezi mari de piatră, se afla la cota de — 1,01 m.

Stratul de mortar, rezultat în urma procesului de construcție (Pl. IV), a fost surprins în cele trei încăperi, în suprafețele neintersectate de morminte, și mai puțin în exteriorul bisericii în jurul căreia au fost practicate numeroase înmormîntări. În interiorul pronaosului, pe acest strat de mortar, la 0,3 m spre vest de mormîntul M_{XVII}, a fost descoperit un dinar bătut în 1568 la Kremnitz în timpul lui Maximilian II (1563—1572), monedă ce ne oferă posibilitatea stabilirii momentului de construcție a bisericii, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, independent de știrile scrise existente.

O parte din pămîntul rezultat din șanțurile de fundație va fi folosit în vederea unei prime nivelări a interiorului bisericii. Stratul compact de mortar, de bună calitate, cu grosime de 4—7 cm, în compoziția căruia intra mult nisip și pietriș mărunt, va constitui suportul unei pardoseli, organizată în interiorul naosului și pronaosului, din cărămizi de formă hexagonală cu latura de 13 cm și grosimea de 4 cm (fig. 3). Rosturile dintre cărămizi sînt bine umplute. Cota de nivel la care s-a ajuns în interiorul celor două încăperi este de — 1,24 m, spre deosebire de altar unde situația este puțin diferită atît în ceea ce privește cota de nivel care se află cu 8 cm mai ridicată decît în rest, cît și în ceea ce privește formatul cărămizilor ce sînt dreptunghiulare (fig. 10) și au dimensiunile celor întrebuințate în zidărie.

Acest prim paviment, conservat mult mai bine în suprafața naosului și altarului, în pronaos a fost deranjat de morminte, fapt ce va determina într-o etapă ulterioară eliminarea lui aproape definitivă.

La est, nord și vest de biserică, neaflîndu-se construcții anterioare, care să fi generat depuneri mai consistente și să fi impus acțiuni de nivelare sau răzuire, șanțurile de fundație ale zidului de incintă se vor tăia de la fața unui strat de pămînt brun deschis, aflat la cota de —1,24 m, penetrînd depunerile anterioare pînă la adîncimea de — 2,24 m și oprindu-se în solul brun aluvionar. Fundația, cu adîncimea de 1 m și lățimea de 0,90 m, este construită din piatră, material destul de rar folosit în zonele de cîmpie. Natura rocilor întrebuințate în fundație este de trei feluri:

1. Gresii — microgranulare cu structură șistoasă, friabile, cu ciment calcaros; de granulație medie, cu structură șistoasă, compacte, cu ciment calcaros; microconglomeratice, cu structură slab șistoasă, compacte, cu ciment calcaros — toate provenind din stratele de Frătești, dezvoltate sub faciesul grezos conglomeratic din Platforma Burnas, respectiv zona cuprinsă între Valea Neajlovului și Dunăre.

2. Calcar — slab grezos, amorf, friabil, cu pete feruginoase, de vîrstă pleistocen inferioară, provenit din stratele de Frătești; alb lacustru, cu impresiuni de lamelibranhiate, de vîrstă levantin inferioară, provenit din zona Greaca.

3. Silexuri — elemente rulate sau subangulare, cu spărtură concoidală, de proveniență aluvionară, deci din vecinătate[34].

Construcția zidului de sud al incintei, plasat într-o zonă în care întîlnește biserica și chiliile anterioare, a fost precedată de o dezafectare a lor. Astfel, din chilii nu au fost lăsate decît tălpile de lemn care fuseseră îngropate aproape în întregime în argilă cu ocazia amenajării celei de-a doua pardoseli. Fundația de nord a bisericii a fost scoasă sistematic pe întreaga ei lungime, iar pardoseala demontată în întregime, spre deosebire de cea din interiorul chiliilor care a fost menținută parțial, cel puțin în prima încăpere ale cărei dimensiuni au fost determinate cu exactitate. Toate aceste acțiuni au fost urmate de o nivelare a terenului afectat construcțiilor anterioare, cu un strat de argilă galbenă. De la fața acestui strat se va tăia șanțul de fundație al zidului sudic de incintă, fundația — cu aceeași adîncime de 1 m și grosime de 0,90 m — ajungînd numai pînă la fața stratului de defrișare prin foc aparținînd secolului al XV-lea, fapt datorat nivelărilor anterioare determinate de panta terenului.

În elevație, păstrată parțial și pe înălțimi diferite, au fost întrebuințate cărămizi de aceeași calitate și de aceleași dimensiuni cu cele ale cărămizilor din zidăria bisericii.

Tehnica de construcție se deosebește de cea a zidurilor bisericii numai prin grosimea rosturilor care de această dată variază între 1,50 și 2,50 m. Zidăria aparținînd acestei prime epoci se păstrează pe latura de sud, care a suferit cele mai multe transformări, pe o înălțime de 0,30—0,60 m, iar pe celelalte laturi pe o înălțime mai apreciabilă, ce nu depășește însă 3,50 m.

Paramentul conținînd pe alocuri urme de tencuială dintr-o primă epocă, sîntem convinși că de la bun început întregul zid de incintă a fost tencuit, fapt ce l-a determinat pe Paul de Alep să creadă că *„mănăstirea e închisă cu ziduri de piatră"*[35].

Incinta avea forma unui patrulater neregulat cu latura estică de 44,10 m, nordică de 61,20 m, vestică de 55,50 m și sudică de 61,20 m, cu turnuri poligonale dispuse în cele patru colțuri și un turn de intrare plasat pe latura de sud. Din cele patru turnuri de colț astăzi nu se mai păstrează decît cel de nord-vest și acesta cu partea superioară refăcută, celelalte trei fiind dezafectate la mijlocul secolului al XIX-lea.

Turnul de nord-vest prezenta într-o primă epocă două nivele, parter și etaj, ce astăzi sînt înglobate în actualul parter. Accesul la parter se efectua pe sub un arc, cu o deschidere de 2,75 m, ce unea laturile de nord și de vest ale incintei. Primul nivel avea dispuse pe cele șase laturi, la înălțimea de 1,50 m față de nivelul de călcare, o suită de guri de tragere evazate spre interior, grupate cîte două pe cele patru laturi mai mari și cîte una pe cele două laturi mai mici. Cel de-al doilea nivel al turnului avea gurile de tragere grupate cîte trei pe o latură, cea din mijloc — delimitată în partea superioară de o mică arhivoltă — fiind flancată de altele două de formă dreptunghiulară. Distanța între pardoseala etajului și glaful gurilor de tragere fiind de numai 0,60 m ele nu puteau fi utilizate decît dintr-o poziție joasă.

O ușă, plasată deasupra arcului ce leagă zidurile de nord și de vest ale incintei, permitea accesul la nivelul etajului probabil prin intermediul unei scări mobile de lemn, concluzie la care ne conduce absența fundației unei scări de zid, cît și a urmelor unor console încastrate în zidul de incintă.

Celelalte turnuri de colț, avînd același plan, putem presupune că erau asemănătoare ca structură cu cel descris mai sus.

Turnul de intrare, ce avea o clopotniță la nivelul superior[36], nu ni s-a păstrat decît sub forma unor fundații, cu latura de 8 m și grosimea de 1 m, plasate la o distanță de 1,50 m față de turnul de sud-vest al incintei. Prezența unor fundații, la nord-vest de cele ale turnului de intrare, ne face să credem că nu puteau aparține decît unei scări realizată dintr-un masiv de zidărie, de plan înclinat, străpuns de două goluri terminate la partea superioară prin două arce, ce permitea accesul la nivelul etajului.

Pe cele patru laturi ale incintei erau amplasate o serie de clădiri cu destinații diferite. Astfel corpurile de chilii se aflau pe laturile de est, vest și nord-est, clădirile cu destinație gospodărească pe latura de sud, iar beciurile deasupra cărora se afla probabil casa egumenească — ce azi este rezultatul unor refaceri ulterioare — pe latura de nord.

---

[34] Determinările aparțin geologului Didolf Svoboda, căruia îi mulțumim cu această ocazie.

[35] Paul de Alep, *op. cit.*, p. 210.

[36] Ibidem. Autorul ne arată că *„clopotnița e deasupra ușii"*.

https://biblioteca-digitala.ro

Chiliile de pe latura de est se păstrează sub formă de ruine, fiind descoperite în cursul cercetărilor. Şanţurile lor de fundaţie se taie de la faţa aceluiaşi strat de pămînt brun deschis. Fundaţiile, construite din cărămizi legate cu mortar, au adîncimea de 0,40 m în cazul zidului longitudinal şi a celor transversale şi de numai 0,25 m în cazul zidului galeriei ce precede încăperile propriu-zise, iar lăţimea de 0,55 m şi respectiv 0,95 m. Elevaţia se păstrează pe înălţimi variabile ce nu depăşesc 0,85 m, grosimea ei fiind de 0,50 m pentru zidurile chiliilor şi de 0,60 m pentru cel al galeriei.

Pentru a preîntîmpina efectele unor tasări inegale, cauzate de sarcinile diferite pe care le suportau fundaţiile chiliilor în raport cu cele ale zidului de incintă, zidurile transversale — la nivel de fundaţie — au fost adosate fundaţiei zidului de incintă. La nivel de elevaţie, îmbinarea s-a făcut printr-un sistem special. Este vorba de realizarea pe faţada interioară a incintei a unor lăcaşuri, cu lăţimea de 0,28 m şi adîncimea de 0,10 m, în care au fost încastrate zidurile transversale, ce depăşeau în lăţime limitele acestor goluri cu cîte 0,11 m, realizîndu-se astfel o îmbinare în sistemul de „nut şi feder".

În vederea amenajării pardoselii se efectuează o nivelare, stratul de mortar în grosime de 3—4 cm, rezultat în urma procesului de construcţie, fiind suprapus de un strat de pămînt scos din şanţurile de fundaţie, în grosime de 0,10 m în interiorul galeriei şi de 0,15 m în interiorul încăperilor. Pavimentul, din cărămizi cu dimensiunile de 26×15×4 cm, este aşezat pe un strat de mortar gros de 4 cm, a cărui compoziţie — nisip, pietriş mult şi foarte puţin var — l-a făcut să fie puţin rezistent. Cota de nivel la care se ajunge cu pardoseala este de —1,06 m.

Ca plan, chiliile sînt mici, dreptunghiulare, grupate cîte două la un vestibul. Au fost surprinse 6 chilii şi 3 vestibule, ce alcătuiau un corp lung de 33 m, aflat la 5 m distanţă de turnul de nord-est şi de 2,50 m faţă de cel de sud-est. Fiecărei chilii îi corespunde spre exteriorul incintei cîte o gură de tragere evazată spre interior şi delimitată în partea superioară printr-un arc. Glaful acestora se află la +1,50 m faţă de cota de nivel a pardoselii.

Vestibulul din mijlocul acestui corp de chilii comunică cu exteriorul incintei printr-o ieşire delimitată la partea superioară printr-un arc.

Încăperile erau precedate de o galerie[37], cu lăţimea de 1,30 m, care, deşi nu se mai păstrează, avem convingerea că se prezenta sub forma unui sistem de arcade şi coloane sau stîlpi ce nu se sprijineau direct pe fundaţie, precum cele din secolul al XVIII-lea, păstrate pe latura de vest pînă în zilele noastre, ci pe un parapet de zidărie ce se ridica pînă la un nivel median. Un argument în sprijinul acestei afirmaţii îl constituie faptul că zidul galeriei mai păstrează pe o înălţime ce nu depăşeşte 0,50 m, urme ale elevaţiei, întreruptă de cele trei praguri plasate în dreptul vestibulelor.

Chiliile de pe latura de vest se păstrează mai mult la nivel de fundaţie, cele de azi fiind rezultatul unor refaceri ulterioare, ce nu au afectat însă decît în mică măsură dispoziţia lor planimetrică, dar au produs modificări în ceea ce priveşte accesul în încăperi. Şi pe această latură chiliile erau grupate cîte două la un vestibul, excepţie făcînd cel de nord care comunica cu o singură chilie.

Acest corp de încăperi, în lungime de 33,15 m, plasat la o distanţă de 11,25 m faţă de turnul de nord-vest şi de 8 m faţă de cel de sud-vest, era format din 7 chilii şi 4 vestibule, fiecărei chilii corespunzîndu-i spre exteriorul incintei cîte o gură de tragere ce are glaful la o înălţime de 1,50 m faţă de nivelul pardoselii. Şi în acest caz încăperile erau precedate de o galerie asemănătoare cu cea de pe latura de est.

Clădirile cu destinaţie gospodărească, de pe latura de sud a incintei, se întindeau pe o lungime de 36 m, fiind plasate la o distanţă de 1 m faţă de turnul de intrare şi de 9 m faţă de turnul de sud-est. O dată stabilit planul cît şi dimensiunile pe care le prezintă aceste încăperi, vom încerca formularea unor ipoteze cu privire la destinaţia fiecăreia în parte. Astfel încăperea nr. 1, dispunînd de o suprafaţă de aproape 50 mp, nu credem că greşim considerînd-o ca fiind trapeza mănăstirii.

În continuare, încăperile nr. 2 şi 5 par să fi fost destinate unor bucătării, despărţite de o mică încăpere de trecere (nr. 4). În zidul de nord al acestei încăperi a fost identificat glaful unei ferestre, ce corespunde într-un vestibul (nr. 3) prin care se efectua accesul în cele două bucătării. Urmează două chilii (nr. 6 şi 8) despărţite de un vestibul (nr. 7) — precedate de o galerie — afectate personalului ce deservea bucătăria. În sfîrşit, ultima încăpere (nr. 9), cu o suprafaţă destul de mare (30 mp), trebuie să fi constituit o mare cămară de alimente.

Casa egumenească, amplasată pe latura de nord a incintei, era o construcţie de plan dreptunghiular cu dimensiunile exterioare de 27×8,6 m, ce cuprindea beciuri întinse pe întreaga suprafaţă, peste care se ridica într-o primă epocă doar parterul, astăzi mult transformat. Beciurile sînt împărţite în două nave, printr-un şir de arce sprijinite pe stîlpi. Navele, cu o lăţime egală (3 m), sînt acoperite de bolţi semicilindrice. Accesul în beciuri se efectua pe latura de sud prin intermediul unei scări de lemn ce corespundea într-o încăpere perpendiculară pe cele două nave, boltită şi ea semicilindric. Iluminatul era asigurat prin 13 ferestre, îngustate spre exterior şi evazate spre interior, plasate cîte 6 pe latura de nord şi de sud, iar una pe latura de est. În grosimea zidurilor se remarcă prezenţa a 4 firide, două în zidul de nord şi cîte una în cel de est şi cel al gîrliciului.

O dată creată o imagine de ansamblu asupra înfăţişării formelor iniţiale ale complexului monastic ridicat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, vom încerca să prezentăm în succesiunea lor principalele etape de refaceri sau adăugiri, ce au avut drept rezultat modificarea aspectului său iniţial.

I. Prima acţiune de refacere este legată de înlocuirea pardoselii din interiorul bisericii cu una nouă realizată din cărămizi dreptunghiulare de mari dimensiuni (50×25×9 cm). Vechea pardoseală fiind degradată şi scoasă pe alocuri, se va proceda în primul rînd la o nivelare cu ajutorul unui strat de argilă nisipoasă în grosime de 3—4 cm, urmată de turnarea unui strat de mortar în grosime de 3 cm ce va constitui suportul noului paviment. Acesta s-a conservat în anumite zone din suprafaţa pronaosului, spre deosebire de naos unde, în momentul dezafectării sale, a fost scos sistematic şi ca urmare nu au putut fi surprinse decît amprentele lăsate de cărămizi pe suportul de mortar (fig. 16). În interiorul altarului vor fi utilizate cărămizi de dimensiuni obişnuite (26×15×4 cm).

Stabilirea momentului acestei intervenţii la mijlocul secolului al XVII-lea s-a făcut cu ajutorul a două morminte (M_{II} şi M_{III}), dintre care primul — datat în anul 1662 — este întîlnit şi suprapus de acest al doilea paviment, iar cel de-al doilea — datat ca fiind anterior anului 1668 — intersectează acest paviment[38].

II. Cea mai importantă acţiune de refacere şi construcţie este întreprinsă în anul 1700 de marele vornic Şerban Cantacuzino care, prin amploarea lucrărilor efectuate, s-a dovedit a fi un *„desăvîrşit ctitor"*[39].

Vom încerca în rîndurile ce urmează să semnalăm, în măsura în care am reuşit să le surprindem, intervenţiile pe care le-a suferit complexul în această epocă:

— Adosarea unui pridvor la faţada de vest a bisericii[40], pridvor din care azi nu se mai păstrează decît

[37] În însemnările sale Paul de Alep prezintă incinta ca avînd *„galerii arcate de jur împrejur"* (*op. cit.*, p. 210).

[38] Elementele ce au permis datarea acestor morminte vor fi prezentate în capitolul referitor la necropola din interiorul pronaosului.

[39] N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, Bucureşti, 1905, p. 84 f.I.

[40] Ibidem. Cu această ocazie pe faţada de vest a pronaosului este pusă pisania ce aminteşte succint lucrările efectuate, cît şi pe autorul lor.

https://biblioteca-digitala.ro

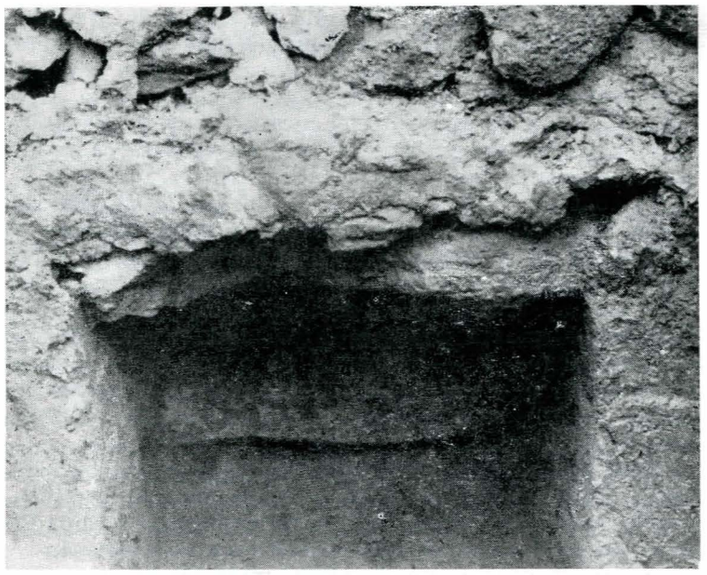

1

3

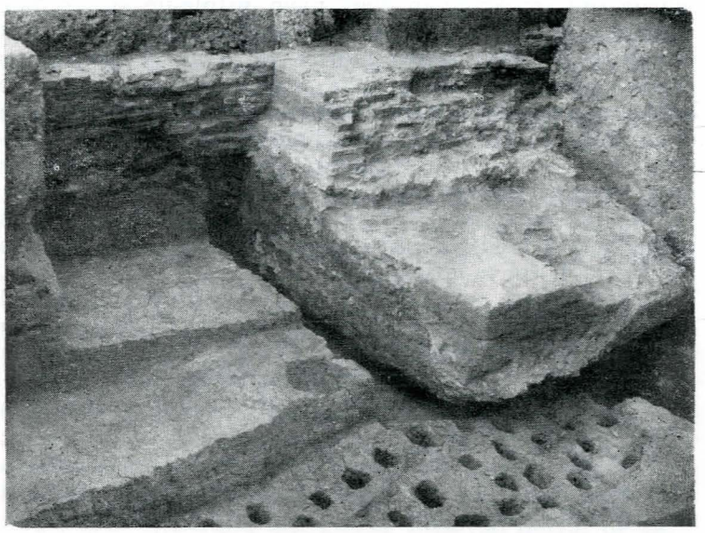

2

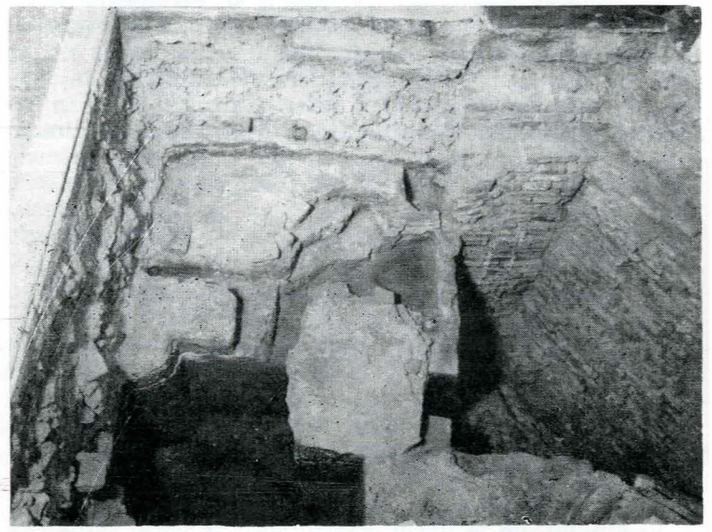

4

Fig. 1. Fundația laturii de sud a bisericii de lemn (sec. XV). Fig. 2. Fundația și șanțul de fundație golit de conținut, din colțul de nord-vest al bisericii de lemn (sec. XV).

Fig. 3. Fundația turnului de lemn (sec. XV) și prima pardoseală din interiorul bisericii de zid (sec. XVI). Fig. 4. Fnudația turnului de lemn (sec. XV).

fundațiile (fig. 19) și urmele unei pardoseli din cărămidă, în bună măsură deranjată de înmormîntări. În această epocă, pridvorul trebuie să fi fost deschis, forma în care ni se prezintă azi fiind rezultatul unei refaceri integrale, pe vechile temelii, realizată într-o etapă ulterioară.

— Etajarea chiliilor de pe latura de est și practicarea unor ferestre în zidul de incintă la nivelul etajului, menținîndu-se zidăria încăperilor, dar modificîndu-se cea a galeriei. Aceasta este înlocuită cu un portic realizat din arce ce se sprijineau pe coloane din cărămidă, concluzie la care s-a ajuns prin analogie cu transformările petrecute pe latura de vest a incintei, mult mai bine surprinse, cît și pe baza cărămizilor de forma unui sfert de cerc descoperite în molozul rezultat în urma dezafectării acestor construcții. Totodată, la nivelul parterului se amenajează o nouă pardoseală din cărămidă, după ce în prealabil se procedase la o nivelare cu ajutorul unui strat de pămînt castaniu închis, în grosime de 5 cm.

— Etajarea corpului de chilii de pe latura de vest are loc în condițiile reconstruirii sale integrale, respectîndu-se vechiul plan. Zidurile transversale sînt de cele mai multe ori ușor decalate, de această dată ne mai urmărindu-se încastrarea lor în niște lăcașuri special create. Tot cu această ocazie, extremității de nord a corpului de chilii i se adaugă o nouă încăpere. În grosimea zidurilor despărțitoare dintre două chilii au fost create firide terminate în partea superioară cu un arc în plin cintru, al cărui contur este subliniat de o sprînceană de zidărie. Galeria parterului este înlocuită printr-un portic realizat din 14 travee, dintre care 13 cu arcul în acoladă subliniat de o sprînceană realizată din cărămizi așezate pe lat. Ultimul arc, cu o deschidere mai mare, era deviat spre vest în raport cu aliniamentul fațadei, în scopul realizării unei legături între corpul chiliilor și casa egumenească.

Arcele se sprijineau pe coloane din cărămizi de format special, prin intermediul unor imposte realizate din două rînduri de cărămizi retrase. Între arce, pe fațadă, au fost plasate cîte două cruci din cărămizi așezate pe cant.

Ca urmare a ridicării cotei de nivel a pardoselii cu 0,60 m, în dreptul fiecărei chilii se vor practica în zidul de incintă noi guri de tragere, axate față de primele. Glaful noilor goluri se va afla de asemenea la înălțimea de 1,50 m față de cota pardoselii reamenajate.

Etajul conținea o suită de încăperi precedate de o galerie ce suprapunea porticul. Ferestrele nou create în zidul de incintă sînt deliminate în partea superioară de un arc teșit — mîner de coș — în grosime de 15 sau 20 cm și subliniate la interior de un mic profil adîncit pe limita superioară a arcului. Profilul șpaleților și a părții superioare a arcului este determinat de forma evazată a ferestrelor, atît spre interior cît și spre exterior.

— Turnul de nord-vest este refăcut și supraînălțat de la al doilea nivel al gurilor de tragere. Prin ridicarea cotei de nivel a planșeului dintre parter și etaj cu 2,05 m, parterul devine mai înalt cu 1,45 m, dacă ținem cont de faptul că și nivelul de călcare a fost ridicat cu 0,60 m. Tot acum sînt obturate gurile de tragere și ușa de acces la nivelul etajului din secolul al XVI-lea, creîndu-se noi goluri ce se păstrează și astăzi

https://biblioteca-digitala.ro

5

6

7

Fig. 5, 6. Tălpi de lemn aparţinînd chiliilor (sec. XV). Fig. 7. Locuinţă neolitică.

Pe latura de est a turnului se adosează o mică încăpere cu două nivele.

— Casa egumenească se reface pe vechile beciuri, parterul modificat fiind suprapus de un etaj. Noua rezolvare a planului parterului a determinat realizarea la nivelul beciului a noi puncte de sprijin amplasate în nava de sud sub forma unor ziduri ce leagă cele 4 pile de latura sudică a beciului.

— În exteriorul incintei, la nord de casa egumenească, se adosează un foişor, ridicat pe un soclu înalt de cărămidă, cu baza pătrată şi sprijinit la nord de două contraforturi. Pe soclu se înalţă 10 coloane de piatră, cu capitele şi baze profilate, ce susţin arcuri în acoladă. Deasupra bazei şi sub capitel coloanele au cîte o brăţară ornamentată cu motive florale. Cele două coloane încastrate în zidul faţadei au brăţara decorată cu un vultur bicefal cu coroană.

— Legătura între turn, corpul vestic de chilii şi casa egumenească se realizează printr-o încăpere despărţită în două nave prin intermediul a 3 pile legate prin arcade, ce susţin planşeul nivelului superior. O dată stabilită legătura între cele trei corpuri accesul la nivelul superior al turnului se va efectua prin intermediul casei egumeneşti.

— În cadrul clădirilor cu destinaţie gospodărească încăperile cu cea mai mare suprafaţă (nr. 1 şi 9) sînt compartimentate prin ziduri transversale, iar pe latura de nord a fostei trapeze sînt alipite o galerie şi o încăpere ale cărei dimensiuni şi funcţionalitate nu au putut fi stabilite.

— Latura de sud a zidului de incintă este refăcută parţial pe noi fundaţii, adăugîndu-i-se contraforturi exterioare.

— Incintei i se alipesc patru corpuri de zidărie cu utilitate sanitară: două pe latura de vest şi cîte unul pe laturile de est şi de nord.

— Trei ani mai tîrziu, acelaşi ctitor ridică în colţul de sud est al incintei un paraclis a cărui pisanie arată că şi *„alalte case şi chilii ce se văd"* sînt *„făcute de Şerban Cantacuzino"*[41].

III. La mijlocul secolului al XVIII-lea, este înlocuită din nou pardoseala din interiorul parterului celor două corpuri de chilii. De această dată, suportul pardoselii de cărămidă îl reprezintă un strat de argilă, ce suprapune o nivelare prealabilă a interioarelor realizată cu un pămînt cenuşiu, la faţa căruia s-a găsit o para emisă în 1730 la Istanbul în timpul lui Mahmud I (1730—1754), monedă ce a oferit posibilitatea stabilirii momentului acestei intervenţii.

Tot la această dată se efectuează reparaţii la zidul de incintă, latura de vest fiind parţial placată.

IV. După mai bine de un secol de la importantele refaceri petrecute în timpul lui Şerban Cantacuzino, mănăstirea se afla într-o stare avansată de degradare, consecinţă a lipsei de grijă manifestată de călugării greci faţă de aşezămînt, a campaniilor militare desfăşurate în jurul ei la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi a cutremurului înregistrat în primii ani ai secolului al XIX-lea.

[41] *Inscripţiile medievale ale României*, vol. I., *Oraşul Bucureşti (sec. XIV—XVIII)*, Buc., 1965, nr. 584.

https://biblioteca-digitala.ro

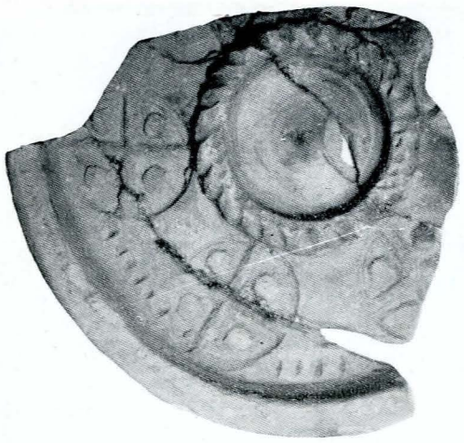

8

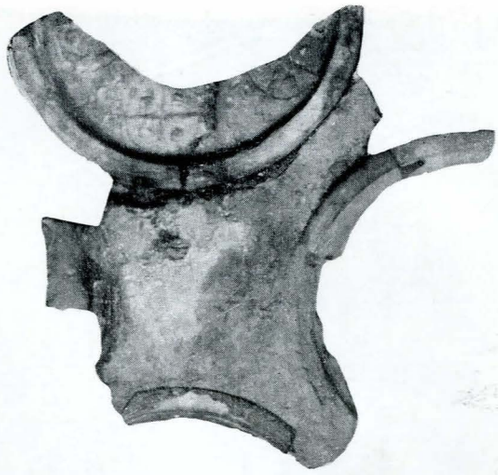

13

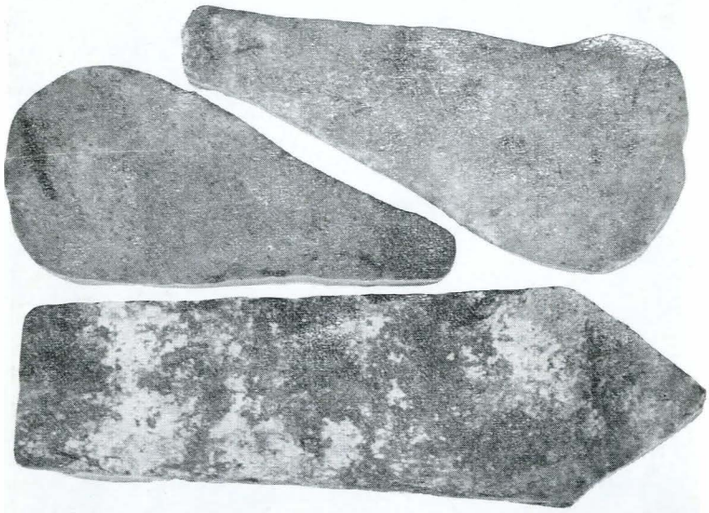

Fig. 8. Disc ce decora peretele sobei. Fig. 9. Fragment din peretele de chirpici al sobei. Fig. 10, 11. Vechiul traseu al altarului (sec. XV). Fig. 12. Soclul bisericii de zid. Fig. 13. Cărămizi aparţinînd cornişei şi torului bisericii (sec. XVI).

10

12

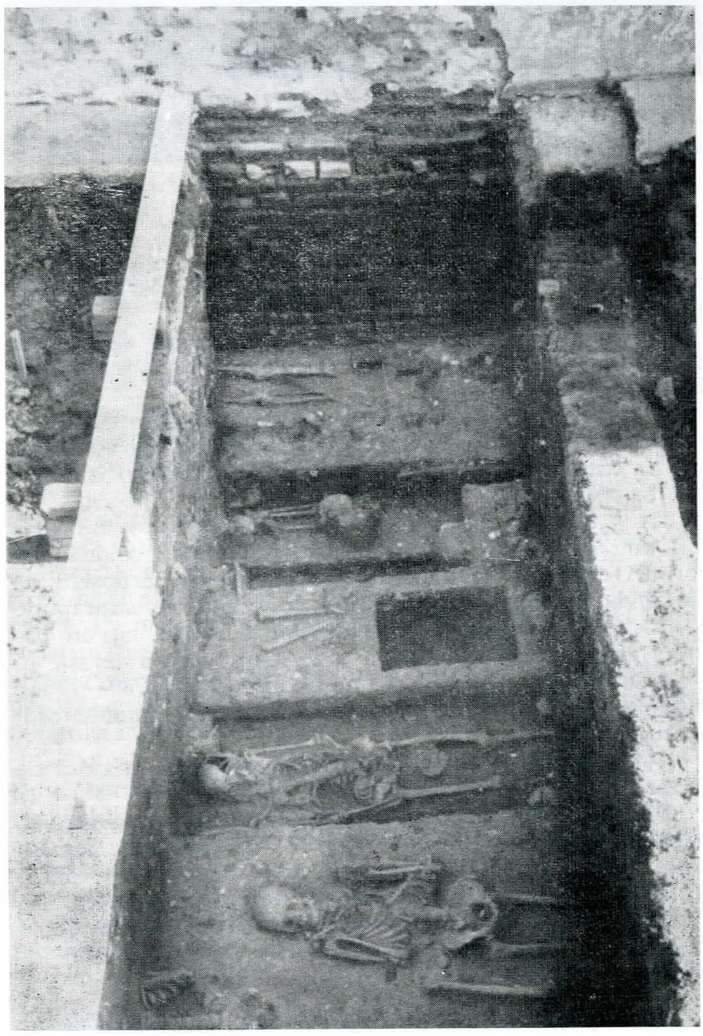

11

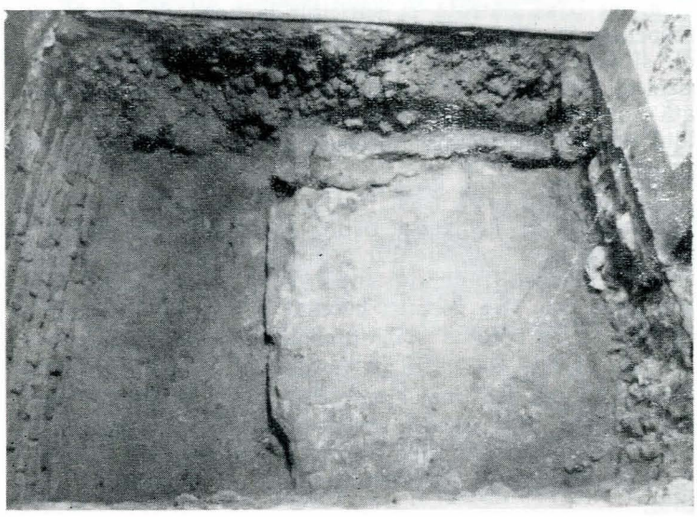

https://biblioteca-digitala.ro

Cu toate daniile acordate mănăstirii de domnitorii fanarioți în vederea unor reparații, se renunță la corpurile de clădiri de pe laturile de est și de sud ale incintei, fapt explicat prin existența la această dată a unui număr de călugări mult mai redus decît în secolul al XVII-lea.

— Zidul de sud al incintei suportă noi intervenții, la interior fiind amplasate două contraforturi. La exterior se adosează noile încăperi cu destinație gospodărească, mult reduse ca suprafață în raport cu cele anterioare.

— Zidul de vest al incintei este consolidat și el cu ajutorul unor contraforturi exterioare.

— În interiorul bisericii, pardoseala din cărămidă este înlocuită cu una din plăci de piatră de formă neregulată (fig. 20), în care vor fi întrebuințate și o parte din lespezile de mormînt întîlnite în pronaos, fapt ce denotă din partea călugărilor greci o nepăsare totală față de mormintele ctitorilor și urmașilor lor.

O serie de monede turcești — o para emisă în 1774 în timpul lui Abdul Hamid I (1774—1789); o accea și două parale emise în 1789 la Istanbul în timpul lui Selim III (1789—1807); două parale emise în 1808 la Cairo și Istanbul și două accele emise în 1808 la Istanbul de Mahmud II (1808—1839), — descoperite pe suportul de mortar al acestei pardoseli, ne oferă posibilitatea datării ei în primele două decenii ale secolului al XIX-lea.

V. Ultimele transformări, intervenite la mijlocul secolului al XIX-lea, își pun amprenta și asupra bisericii, al cărei plan suferă modificări ca urmare a demantelării și refacerii naosului și altarului. Gropile demantelatorilor pornesc de la nivelul pardoselii de piatră și urmăresc în marea lor majoritate traseul zidurilor. Naosul este supralărgit și întărit la cele patru colțuri cu masive de zidărie exterioare, o dispoziție constructivă rațională pentru a susține împingerile arcurilor mari și ale turlei. În jumătatea de vest a absidelor naosului supraînălțarea fundației este făcută cu neglijență, neputîndu-se în nici un caz compara cu calitatea și trăinicia construcției precedente, cărămida folosită acum fiind de proastă calitate.

Absidele naosului și altarului, acum poligonale la exterior și semicirculare la interior, devin mai largi (5,5 m pentru naos și 8,2 m pentru altar) și mai adînci (2 m pentru naos și 3,8 m pentru altar).

Prin supralărgirea altarului (fig. 10—11) biserica cîștigă în dimensiuni 1,5 m, ajungînd la lungimea de 26,5 m.

— Demantelarea zidurilor pridvorului și refacerea sa pe vechile temelii.

— Desființarea zidului despărțitor dintre naos și pronaos (fig. 17).

— Molozul rezultat din demolarea naosului și altarului este folosit pentru nivelarea și ridicarea cotei de nivel din interiorul bisericii. Deasupra stratului de moloz, în grosime de 0,63 m, este pus un strat de nisip gros de 6 cm, pe care este amenajată o pardoseală din lespezi de piatră de formă rectangulară. Cota de nivel la care se ajunge este de — 0,37 m în suprafața pridvorului, pronaosului și naosului și de — 0,19 m în altar.

Stabilirea momentului acestor transformări, suferite de biserică la mijlocul secolului al XIX-lea, s-a făcut cu ajutorul monedelor descoperite în stratul de moloz, din care enumerăm: o accea emisă în 1834 la Istanbul în timpul lui Mahmud II (1808—1839) și două parale și o accea emise în 1839 la Istanbul în timpul lui Abdul Medjid (1839—1861).

— Nivelul ultimei pardoseli, aflîndu-se la o cotă mai ridicată cu 0,87 m decît cea a pardoselii inițiale, a determinat supraînălțarea ferestrelor și ușii pronaosului, ceea ce a avut drept rezultat modificarea aspectului lor inițial. Totodată sînt obturate ferestrele din registrul superior al fațadelor.

— Interiorul bisericii este decorat cu o nouă pictură, ce a dăinuit pînă în zilele noastre.

Aspectul inițial al monumentului suferă noi modificări ca urmare a renunțării în continuare la unele componente ale complexului sau a înlocuirii lor cu altele noi, diferite ca amplasament și arhitectură.

— Este vorba de dărîmarea turnurilor din colțurile de nord-est, sud-est și sud-vest ale incintei și a turnului de intrare cu clopotniță, care este demantelat pînă la nivelul fundației și înlocuit cu unul nou, ridicat pe alte fundații.

— Totodată se efectuează reparații la zidul de incintă, colțul său de sud-vest fiind refăcut complet în unghi drept, iar latura de sud este legată organic de noua clopotniță. O încăpere nou construită în această zonă va face legătura între corpul de vest al chiliilor și zidul de sud al incintei.

— La nivelul parterului chiliilor de vest, ca urmare a practicării unor uși ce permiteau accesul direct din portic în fiecare chilie, dispare funcția de încăperi de trecere a vestibulelor, ele devenind încăperi locuibile cu atît mai necesare dacă ținem cont de faptul că într-o etapă anterioară se renunțase la celelalte chilii.

— În vederea creării unor încăperi mai mari, la nivelul etajului se renunță la unele ziduri despărțitoare și implicit la sistemul de boltire, acesta fiind înlocuit cu un planșeu din grinzi de lemn. Aceste încăperi vor primi cîte o fereastră ce corespundea spre galeria de acces. La rîndul lor, vechile uși și ferestre vor fi redimensionate, ca urmare a unor supralărgiri sau completări de zidărie.

— Arcadele galeriei de acces sînt refăcute de la nivelul parapetului, pe pile pătrate, cu o mică bază din cărămidă.

— În turnul de nord-vest, singurul menținut în stare de funcționare datorită faptului că se află în zona de interferență a chiliilor cu casa egumenească, se refac planșeele de lemn, iar ferestrele suferă ușoare modificări.

La nivelul etajului se obturează accesul direct din turn spre încăperea adosată la est și ca urmare se va deschide o ușă în peretele de sud a acesteia.

Un rol important în configurația unui așezămînt monahal îi revenea necropolei. În timpul săpăturilor au fost surprinse și cercetate 70 de morminte dintre care 20 se aflau în pronaosul bisericii iar 50 în exteriorul ei[42]. Cifra totală se referă numai la mormintele întregi sau parțial deranjate ce au putut fi individualizate.

Ca o remarcă de ordin general, de la bun început trebuie subliniat faptul că cimitirul nu depășea raza de 7,5 m în jurul bisericii, mormintele fiind grupate în special pe latura sa de sud unde desimea lor, ca și succesiunea fazelor de înmormîntare la intervale scurte de timp, au dus la deranjarea mormintelor anterioare. Numărul celor care nu au fost secționate de gropi ulterioare, conservînd deci schelete întregi, este sensibil egal cu acela al scheletelor răvășite de înmormîntările tîrzii.

Scheletele cercetate aveau orientarea ritului creștin de înmormîntare, urmînd-o în mod riguros pe aceea a bisericii, mici deviații fiind întîlnite numai la 5 morminte dintre care 3 (M_1, M_2, M_{14}) se abat spre nord-est, iar două (M_3 și M_7) spre sud-est.

Lipsa fibrelor lemnoase din jurul scheletului, precum și săparea gropii de mormînt pe măsura relativ exactă a mortului, ne conduc la concluzia că în marea majoritate a cazurilor înhumarea se făcea fără sicriu. Mormintele nu se deosebesc între ele decît prin poziția antebrațelor. Sub acest aspect, referindu-ne la cele a căror poziție a putut fi stabilită cu exactitate, au apărut atît schelete cu amîndouă antebrațele aduse pe abdomen (mormintele 1, 2, 3, 18, 20, 24, 28, 31, 32, 39, 44), sau pe bazin (mormintele 9, 12, 27, 34, 38, 43, 49), cît și scheletele cu unul din antebrațe adus spre umăr, iar celălalt pe abdomen (mormintele 19, 22, 36, 37), sau cu amîndouă aduse spre umăr (mormintele 6, 7, 29, 33).

În ceea ce privește vîrsta înhumaților, marea majoritate a mormintelor au aparținut unor indivizi maturi, iar cinci unor copii (mormintele 2, 32, 34, 49) sau adolescenți (mormîntul 1). Prezența mormintelor de copii în cadrul acestei necropole ne conduce la concluzia că aici au fost

[42] Numerotarea mormintelor din pronaos s-a făcut de la I la XX, iar în exteriorul bisericii de la 1 la 50. La aceasta se adaugă cele 12 morminte (51—62) aparținînd necropolei organizate în jurul primei biserici.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 14. Fragmente de frescă (sec. XVII).

înmormîntaţi nu numai membrii obştei monahale, ci şi persoane din sînul populaţiei satului, probabil aflate într-o legătură mai strînsă cu mănăstirea.

Dintre toate mormintele cercetate, unul singur (M_1) este tăiat de fundaţia absidei altarului refăcut la mijlocul secolului al XIX-lea.

Din prima fază a necropolei fac parte cu certitudine un număr de 15 morminte (1, 3, 12, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 35, 45, 46, 49, 50) care au putut fi încadrate între sfîrşitul secolului al XVI-lea şi sfîrşiul celui de-al XVII-lea datorită faptului că gropile lor se taie de la faţa unui strat imediat superior celui de construcţie al bisericii. Două dintre acestea (M_{31} şi M_{29}) au conţinut monede dintre care una este emisă în 1586, în timpul lui Rudolf II (1572—1608), iar cealaltă în 1613, în timpul lui Matiaş II (1608—1618).

O serie de morminte mai tîrzii, aparţinînd secolului al XVIII-lea, conţin schelete cu cărămidă sub cap (M_{25}, M_{33}, M_{37}), cît şi monede ce ne-au permis încadrarea lor cronologică. Astfel în mîna dreaptă a înhumaţilor din mormintele 6, 9, 36 şi 39 au fost descoperite: o para emisă în 1730 la Istanbul în timpul lui Mahmud I (1730—1754); o para emisă în 1757 la Istanbul în timpul lui Mustafa III (1757—1774); un dinar emis la 1701 în timpul lui Leopold I (1656—1705) şi respectiv o para emisă la 1774 în timpul lui Abdul Hamid (1774—1789).

Singurul mormînt din exteriorul bisericii în care s-a găsit o altă piesă decît monedele, este mormîntul nr. 12 datat în secolul al XVII-lea, fiind suprapus de nivelul de construcţie din anul 1700. Inventarul său o constat dintr-un inel sigilar de argint, ce a contribuit la datarea mormîntului şi identificarea înhumatului. Iniţialele (∧ şi И) gravate pe o pecete de formă octogonală[43], au permis identificarea posesorului acestui inel în persoana lui Lazăr Corenici, nepot al mitropolitului Sava Brancovici, ajuns călugăr sub numele de Longhin în mănăstirea sîrbească a Beocinului şi apoi sfinţit ca mitropolit de Ineu în 1628 de însuşi Chiril Lukaris. Pierzîndu-şi scaunul episcopal, după o lungă peregrinare prin Rusia, Longhin îşi va căuta adăpost în Ţara Românească, la mănăstirea Comana, unde îşi va sfîrşi zilele[44].

În interiorul pronaosului, spaţiu destinat iniţial înmormîntării ctitorului şi familiei sale, au fost identificate şi cercetate un număr de 20 de morminte (fig. 18), dintre care 15 (I, III, VI, VII, VII_A, VII_B, VIII, IX, X, XI, XII, XIV, XV, XVI, XVII) au sicriul depus în groapă simplă, iar 5 (II, IV, V, VI_A, XII) sînt reprezentate de cripte de diferite dimensiuni.

Desimea mormintelor ca şi succesiunea fazelor de înmormîntare au dus la intersectarea sau suprapunerea mormintelor anterioare. În acest sens M_I intersectează M_{II} şi M_{XIII}; M_{II} intersectează M_{VIII}, M_{IX} şi M_{XIV}; M_{III} intersectează M_{IX}, M_X, M_{XIV}, M_{XV} ; M_{IV} intersectează M_{XV} ; M_{XII} intersectează M_{VIA}; şi în sfîrşit M_{XII} intersectează M_{VIII}. Cît priveşte suprapunerile de morminte: M^I deranjează osemintele ctitorului şi ale celor doi urmaşi; M_{VIA} suprapune M_{VI} ; M_{VII} suprapune M_{VIIA} iar M_{VIIA} suprapune $M_{VII\,B}$.

Datorită celor trei pardoseli, amenajate în interiorul bisericii în diferite etape, a căror datare a putut fi precizată, s-a stabilit existenţa a două orizonturi de morminte delimitate de cea de a doua pardoseală. Aceasta a fost executată în intervalul cuprins între anii 1662—1668, datarea fiindu-ne furnizată de două morminte alăturate — datate şi identificate — dintre care unul (M_{II}) este suprapus de acest al doilea paviment, iar celălalt (M_{III}) îl intersectează.

Din primul orizont de morminte, încadrat în intervalul de timp cuprins între sfîrşitul secolului al XVI-lea şi deceniul al 7-lea al secolului următor, fac parte cele numerotate cu II, VI, VII, VIII, IX, X, XIV, XV, XVI, XVII.

[43] O prezentare mai detaliată a pieselor descoperite în morminte, cît şi unele încercări de identificare a posesorilor acestora au fost făcute de Lia Bătrîna în studiul privind *Podoabele din necropola fostei mănăstiri Comana* (în „BMI", 2, 1973). Conservarea şi restaurarea pieselor a fost efectuată, în cadrul laboratorului Muzeului de artă al R.S.R., de către Mircea Făgărăşanu căruia îi aducem mulţumirile noastre şi cu acest prilej.

[44] Pe piatra de mormînt, azi dispărută, se putea citit: *„Cu mila lui Dumnezeu Longhin, cu neamul dintre Corenici-Brancovici, arhiepiscop de Inău"* (N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, ed. III, 1929, vol. I, p. 352—353)

https://biblioteca-digitala.ro

Cel de-al doilea orizont, funcţionînd pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea cuprinde mormintele I, III, IV, V, VI$_A$, VII^A, VII$_B$, XI, XII, XIII.

În rîndurile ce urmează vom face o scurtă prezentare a inventarului funerar şi a pietrelor de mormînt descoperite, indicînd mormintele asupra cărora s-au putut efectua unele încercări de identificare a înhumaţilor.

— Mormîntul I, plasat pe latura de sud a pronaosului, are aşezată deasupra, la nivelul pardoselii actuale, o lespede de mormînt, pusă în anul 1700 de Şerban Cantacuzino, a cărei inscripţie precizează că sub ea se odihnesc Radu Şerban, marele spătar Drăghici Cantacuzino şi fiul acestuia, marele paharnic Constantin Cantacuzino[45]. Dacă data morţii primilor doi ne era cunoscută cu precizie, cea privitoare la Constantin Cantacuzino a putut fi stabilită din inscripţia[46] aflată pe un sfeşnic descoperit în cursul cercetărilor (fig. 21—23).

Osemintele celor amintiţi pe lespedea de mormînt au fost deranjate şi îngrămădite în extremitatea de est a mormîntului de o ultimă înhumare, ce are loc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Rămăşiţele vestimentare, aflate într-un sicriu din lemn de stejar, ne conduc la concluzia că aici a fost înhumat un ofiţer rus decedat în timpul războaielor ruso-turce, războaie de pe urma cărora a avut de suferit şi acest aşezămînt, ce a constituit la un moment dat sediul unei garnizoane ruseşti.

— Mormîntul II este o criptă cu dimensiunile exterioare ale bazei de 1,5×0,7 m, ce are pereţii din cărămidă şi acoperămîntul boltit, partea superioară a acestuia fiind suprapusă de pardoseala a doua. Deşi peretele său de sud este deranjat parţial de groapa mormîntului I, conţinutul său nu a avut de suferit. Observaţiile efectuate ne-au permis să tragem o serie de concluzii şi anume: scheletul şi costumul păstrate au aparţinut unui bărbat ajuns la vîrsta maturităţii reînhumat în această criptă ce are dimensiunile interioare mult prea mici (1,2×0,4 m) pentru a putea permite înmormîntarea unei persoane cu înălţimea cel puţin egală cu cea a costumului. Cu ocazia reînhumării într-un spaţiu mai mic decît cel iniţial, costumul a fost îndoit în partea sa inferioară şi aşezat, de altfel cu multă grijă, în noul mormînt.

Printre rămăşiţele costumului bărbătesc aflat aici, s-au găsit trei năsturaşi globulari, realizaţi din argint-aurit.

— Alături de cripta mai sus-menţionată, se află mormîntul III, ce taie pardoseala a doua, cărămizile sale fiind repuse la loc direct peste umplutura de pămînt. Mormîntul constă dintr-o groapă simplă în care a fost depus un sicriu din lemn de stejar. Scheletul gracil şi bazinul dezvoltat ne arată că mormîntul aparţine unei femei. Un argument în plus îl constituie prezenţa în acest mormînt a unei garnituri de bijuterii alcătuită din: un inel de aur, doi cercei de aur şi patru ace de voal din argint-aurit.

[45] Osemintele lui Radu Şerban (mort în 1620 la Viena şi înmormîntat în catedrala Sf. Ştefan) şi ale ginerelui său Nicolae Pătraşcu (înmormîntat în 1627 în biserica sîrbească de la Raab) au fost aduse şi reînhumate la Comana, în anul 1640, de către domniţa Ancuţa, în calitate de fiică şi respectiv soţie a celor amintiţi. Prima piatră de mormînt (aflată la Muzeul de artă al R.S.R. cu nr. de inv. 4365) a fost înlocuită de Şerban Cantacuzino cu una nouă pe care nu va mai apare numele lui Nicolae Pătraşcu, ci numai cel al ctitorului, împreună cu al nepotului (+1667) şi strănepotului său din partea fiicei mai mici, Elina.

[46] Textul inscripţiei: *„Constandin Cantacuzin vel peh(arnic) gen (arie) leat 7192 (1684)"*.

Fig. 15. Talpa iconostasului.

Fig. 16. Amprentele lăsate de cărămizile pardoselii pe suportul de mortar, în suprafaţa naosului (sec. XVII).

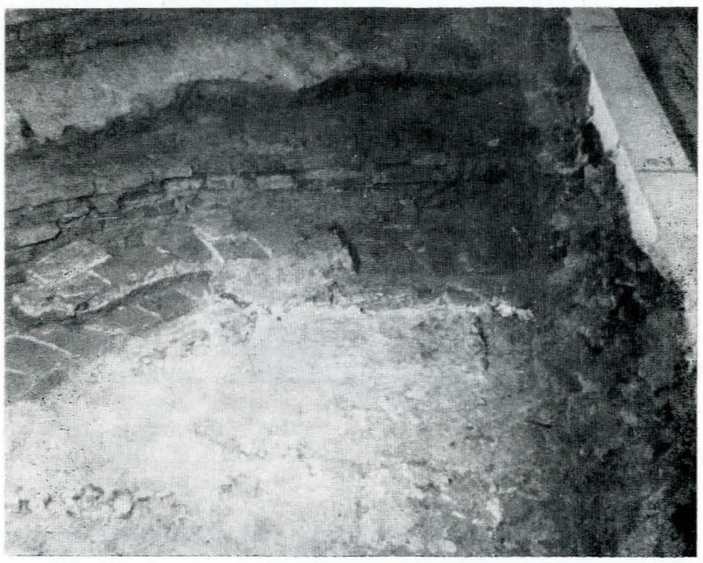

Fig. 17. Urmele pragului şi al zidului despărţitor dintre naos şi pronaos.

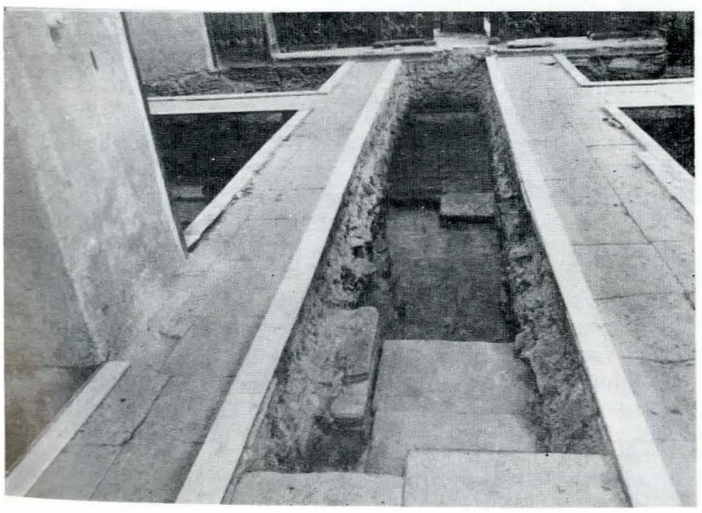

Fig. 18. Necropola din pronaosul bisericii.

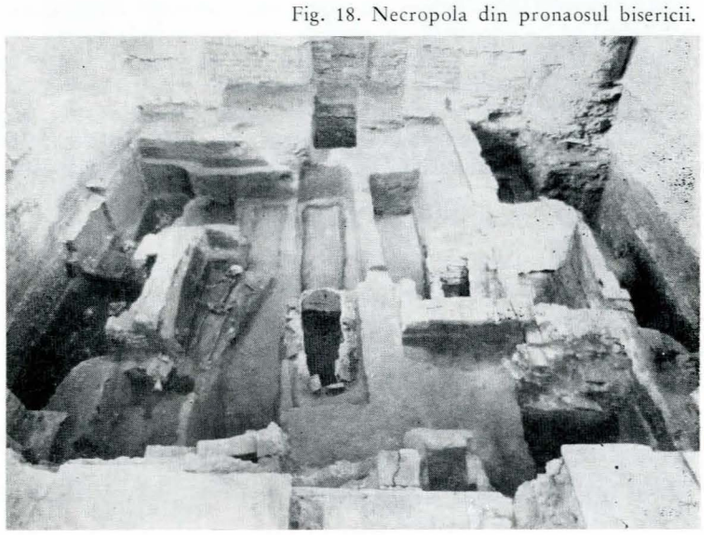

https://biblioteca-digitala.ro

Suportul din cărămizi amenajat deasupra acestor două morminte (M_{II} și M_{III}), astfel încît să suprapună cîte o jumătate din fiecare, a susținut o lespede funerară (fig. 25) din care a fost recuperat numai un fragment reîntrebuințat pe loc în cadrul pardoselii amenajate la începutul secolului al XIX-lea. Încadrată de un chenar cu profil liniar simplu, inscripția cu litere în relief arată că: *„Suptu această piatră răpaosă Doamna Ancuța, fata bătrînului Șerban Basarabă Voievod, soție lui Pătrașco Mih. Voievod, împreună cu fiul său Mihai Pătrașco Voievod ...“*, oferindu-ne posibilitatea identificării celor două morminte și implicit a datării lor pe baza informațiilor de natură istorică de care dispunem.

Mormîntul II aparține deci lui Mihail Pătrașcu, penultimul copil al Ancuței, mort de ciumă în anul 1655[47], în regiunile căzăcești.

Deși izvoarele nu sînt sigure în ceea ce privește locul unde a fost înmormîntat, s-a presupus că acesta ar fi la mănăstirea Comana[48], ipoteza dovedindu-se exactă. Reînhumarea sa într-un cavou special construit cu această ocazie credem că se datorește mamei sale, probabil la un interval de 7 ani, dată la care ea se mai afla în viață.

Celălalt mormînt (M_{III}), ce conține frumoasa garnitură de bijuterii, deține osemintele doamnei Ancuța, locul mormîntului său nefiind cunoscut pînă la această dată. Cît privește anul morții sale, datorită stării fragmentare a inscripției, nu s-au putut aduce precizări. Fapt cert este că data nu poate fi mult anterioară anului 1668[49].

— Mormîntul XII este reprezentat de o criptă, cu dimensiunile exterioare de $2{,}65 \times 1{,}1$ m, al cărui conținut a fost găsit deranjat. Lîngă acest mormînt, reîntrebuințat în cadrul pardoselii de la începutul secolului al XIX-lea, a fost descoperit un fragment dintr-o lespede funerară (fig. 24) al cărei chenar, decorat cu motive vegetale, încadrează un cîmp cu un registru superior ce reprezintă o acvilă, iar cel inferior conține o inscripție ce ne arată că: *„(Suptu) această piatră Mariia odihnește ... de bună viță și se pomenește soțul lui Șerban Cantacuzino vel Comis ce au fost în diregătorie, unsprăzaice ani deplini au viețuit ...“*. Inscripția ne ajută să localizăm mormîntul primei soții a lui Șerban Cantacuzino, Maria, data morții sale (1696) fiind cunoscută din alte două inscripții dintre care prima este gravată pe o candelă azi dispărută[50], iar a doua pe un taler hexagonal din argint-aurit[51].

— Mormîntul IV, reprezentat de o criptă din cărămidă cu dimensiunile reduse ($1{,}3 \times 0{,}85$ m) și acoperămîntul boltit adăpostește osemintele unei fetițe și o garnitură de bijuterii compusă din: doi cercei în formă de lacăt, realizați din argint-aurit; 15 năsturași din argint-aurit filigranat; un inel din aur a cărui „chaton“ poartă o piatră semiprețioasă vernil-opacă; o pafta din argint-aurit cu granate și o cataramă din argint-aurit. Tot aici a fost descoperit un mic vas de sticlă a cărui formă și decor sînt realizate cu o deosebită finețe (fig. 26).

Deși nu deținem vreo informație în legătură cu locul în care a fost înmormîntată Maria, unica fiică a lui Șerban Cantacuzino și a Mariei Rustea, nu credem că greșim localizîndu-i mormîntul în pronaosul mănăstirii Comana, alături de mama sa, și identificîndu-l cu cel descris mai sus.

Cu toate că *Genealogia Cantacuzinilor* menționează că fetița născută de Maria *„a murit prunc㔓*, înaintea mamei sale[52], credem că demnă de crezare este inscripția aflată pe talerul de la mănăstirea Mărgineni, conform căreia Maria Rustea ar fi murit *„den facerea fie-sa Mariei“*[53], deoarece pe nici un obiect dăruit mănăstirilor pentru pomenirea primei sale soții[54], moartă în 1696, Șerban Cantacuzino nu amintește numele fetiței alături de cel al mamei.

— În mormîntul XVI s-a găsit un inel sigilar din aur, a cărui montură de formă ovală are gravat de jur împrejur cu caractere chirilice numele posesoarei. Cu toate că în documentele și inscripțiile vremii numele de Neacșa apare destul de frecvent, niciodată însă nu este menționat în legătură cu mănăstirea Comana sau locurile învecinate, astfel încît în momentul de față o încercare de identificare este practic imposibilă.

— Mormîntul V, reprezentat de o criptă cu dimensiunile de $1{,}46 \times 0{,}66$ m, aparține unui copil. Cu ocazia înmormîntării sale au fost sparte în mod ritual trei oale, cu pereții subțiri, ornamentați cu un decor din humă albă, pasta și decorul acestora fiind specifice secolului al XVII-lea.

— Mormîntul XVII a conținut doar un năsturaș din argint format din trei gheare ce prind o peruzea.

— În mormîntul XIV a fost descoperit un inel sigilar realizat din billon, a cărui montură este decorată cu un simulacru de stemă.

— În colțul de nord-est al pronaosului, în limitele unei gropi simple, au fost practicate trei înmormîntări succesive (M_{VII}, M_{VII_A}, M_{VII_B}). În primul mormînt (M_{VII}), pe falanga inelarului de la mîna dreaptă a înhumatului, se afla un inel realizat din sîrmă de argint aurit decorat cu incizii adînci circulare. Mormîntul VII_B a conținut drept inventar funerar un inel sigilar din argint ce are gravat pe interiorul monturii anul 1762, iar în cele patru colțuri ale sigiliului cîte o inițială inversă: la stînga sus ω, jos P, la dreapta sus и, jos Б. În stadiul actual al cunoștințelor, o identificare a persoanei, care a deținut acest inel, nu poate fi făcută. El pare a fi aparținut unui mic boier, mormîntul făcînd parte din ultimele practicate în pronaosul bisericii.

Ultima piesă descoperită este reprezentată de o copcă în formă de frunză, decorată în tehnica „champ-levé“, ce a aparținut mormîntului VII_A.

Restul mormintelor nu au conținut inventar, iar unele nici chiar osemințe, acestea fiind transformate în pulbere.

În final, credem că a fost lămurită problema mormintelor lui Radu Șerban, Drăghici și Constantin Cantacuzino. De asemenea au fost localizate cu precizie mormintele lui Mihail Pătrașcu și al domniței Ancuța.

Identificările lui M_{IV} cu cel al fiicei lui Șerban și al Mariei Cantacuzino, cît și a M_{12} cu cel al fostului episcop de Ineu, Longhin, au caracterul unor ipoteze ce prezintă un grad destul de ridicat de posibilitate. Prezența lespezii de mormînt, aparținînd Mariei Cantacuzino, în imediata apropiere a mormîntului XII. ne îndreptățește să-l atribuim celei mai sus-amintite. Nu a putut fi reperat mormîntul lui Șerban Cantacuzino, lespedea ce trebuie să fi acoperit mormîntul său fiind înlăturată din pronaos, probabil cu ocazia reparațiilor de la începutul secolului al XIX-lea.

Constatările de ordin arheologic și arhitectural au confirmat ipotezele privitoare la existența unui așezămînt monahal încă din vremea lui Vlad Țepeș, dar le-au infirmat pe acelea ce atribuiau complexului, fiind prezentat ca un punct fortificat, un rol de apărare.

Dacă în prima sa formă complexul se integrează clar în seria numeroaselor așezăminte monahale din Țara Românească, construite din lemn în secolul al XV-lea, azi dispărute, în cea de-a doua mare etapă, cea a arhitecturii de zid, au putut fi delimitate V faze principale în evoluția monumentului, încadrate între veacurile al XVI-lea și al XIX-lea.

Insistînd în special asupra fazei I, credem că elementele prezentate au reușit să creeze o imagine de ansamblu asupra formelor inițiale ale complexului. Deși cunoștințele referitoare la complexele de clădiri monastice din cursul secolului al XVI-lea sînt destul de sărace, este cunoscut faptul că unele dintre ele erau înconjurate cu

[47] N. Iorga, *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, IV, p. CCLXXII.

[48] I. Ionașcu, *Basarabii în tabelele genealogice*, în „Studii și articole de istorie“, XVII, 1972, tabela C.

[49] Din actul dat de Radu Leon la 7 februarie 1668 (C. Rezachievici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban*, în „Studii. Revistă de istorie“, nr. 3, 1970, p. 472) reiese că la această dată Ancuța nu mai era în viață, lipsa urmașilor direcți avînd drept consecință transmiterea averii către soră și nepoți.

[50] *Inscripțiile medievale ale României*, vol. I, *Orașul București (sec. XIV—XVII)*, Buc., 1965, nr. 1194; G. Severeanu, *Candela de argint a Mariei Șerban Cantacuzino*, în „Bucureștii“, volum al Muzeului de istorie a municipiului București, an. I, 1935, p. 77.

[51] *Inscripțiile medievale ale României*, nr. 851.

[52] „Genealogia Cantacuzinilor“, p. 110.

[53] *„Inscripțiile medievale ale României*, nr. 851.

[54] Idem, nr. 754, 932, 1110.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 19. Fundaţia şi zidul pronaosului şi al exonarthexului adăugat pe latura de sud a bisericii (stînga, jos). Fig. 20. Pardoseală din pronaos (început sec. XIX) (dreapta, jos). Fig. 21—23. Baza sfeşnicului aparţinînd mormîntului lui C. Cantacuzino (stînga). Fig. 24. Lespedea funerară a mormîntului Mariei Cantacuzino (dr. sus). Fig. 25. Lespedea funerară a mormintelor Ancuţei şi al lui Mihail Pătraşcu (dr. jos).

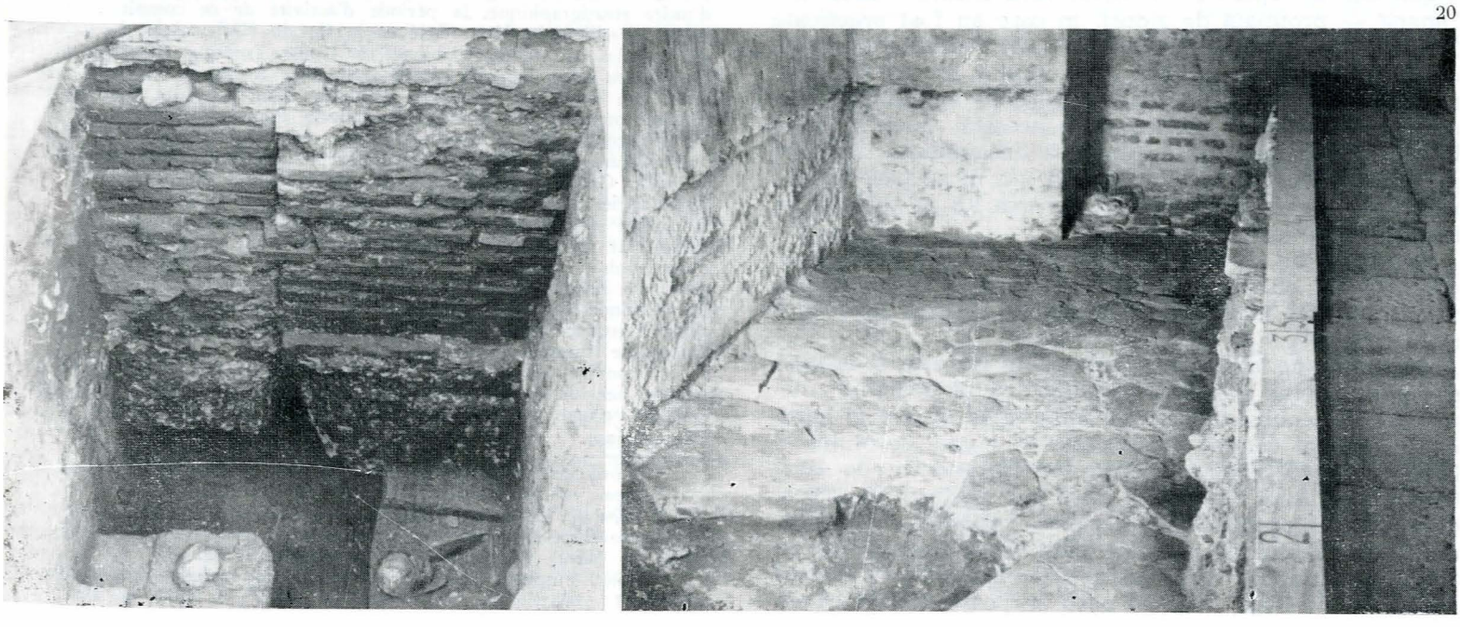

https://biblioteca-digitala.ro

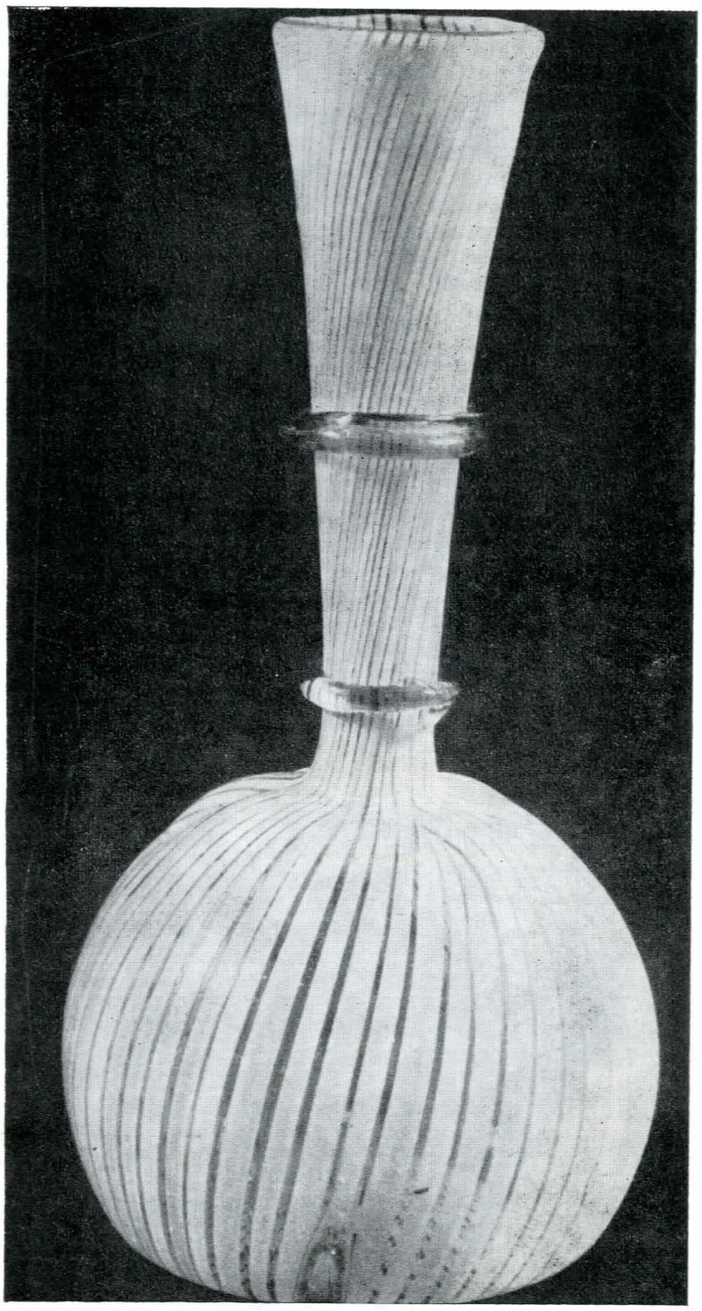

Fig. 26. Vas de sticlă. (M. IV).

incinte ale căror ziduri puteau să le asigure o relativă posibilitate de apărare. În acest sens incinta mănăstirii Comana — protejată de ziduri, în care au fost practicate guri de tragere, cît și turnuri de colț realizate pe două nivele, elemente ce conferă ansamblului un rol deosebit în apărare — reprezintă una din puținele ansambluri mănăstirești fortificate, cunoscute în această epocă în Țara Românească. Modul de realizare a ansamblului, în care accentul s-a pus pe fortificarea lui, nu ni se pare întîmplător dacă avem în vedere amplasarea lui pe drumul ce leagă Giurgiu de București.

Corpurile de clădiri, cu destinații diferite, erau grupate în jurul bisericii, ordonate cu grijă și dispuse judicios în așa fel încît să nu împiedice accesul la cele 4 turnuri de colț.

Referindu-ne la elementul central al incintei, și în mod special la planul acesteia, observăm că el aparține unei variante a planului treflat, variantă ce se înscrie în suita de permanente căutări — întîlnite în cursul secolului al XVI-lea, epocă a experimentărilor în materie de construcție — a unui tip din ce în ce mai perfect. De aceea, replici foarte apropiate ale acestei variante a planului treflat sînt destul de greu de găsit, dacă ținem cont de faptul că variantele sînt destul de numeroase în cadrul acestui tip de plan, încît cu greu se poate afirma că am cunoaște în cursul secolului al XVI-lea două monumente întru totul asemănătoare[55].

Într-o epocă în care în domeniul decorației — în cadrul ctitoriilor domnești și ale marilor feudali — avem de-a face cu realizări deosebite, la biserica mănăstirii Comana întîlnim una dintre primele tendințe de simplificare a plasticii fațadelor care — deși mai rămîn despărțite în două registre inegale printr-un brîu în simplu tor, realizat din cărămizi cu un profil convex semicircular sinonim cu ciubucul — nu mai sînt ritmate cu firide sau panouri. Această sobrietate a fațadelor, generată de simplitatea plasticii lor, constituie o excepție pentru epoca căreia îi aparține monumentul.

Deși se susține că scăderea calității cărămizii a impus generalizarea sistemului — întîlnit sporadic și în secolul anterior — acoperirii fațadelor cu tencuială în secolul al XVII[56], sondajele de parament efectuate la biserica fostei mănăstiri Comana ne arată că încă din secolul al XVI-lea fațadele sale erau acoperite cu un strat de tencuială, chiar în condițiile realizării unei zidării din cărămidă foarte bună, bine preparată și arsă.

Această realitate generează întrebarea dacă nu cumva, de la bun început, marea majoritate a bisericilor de zid au fost tencuite, chiar dacă materialul de construcție întrebuințat era de cea mai bună calitate. Penuria de probe, în acest sens, se poate datora înlăturării totale a tencuielilor originare, ca urmare a degradării lor în decursul vremurilor, cît și efectuării unor observații incomplete asupra fațadelor. În acest sens ni se pare grăitor faptul că ultimele cercetări au adus probe incontestabile cu privire la existența unor urme de tencuială pictată pe fațadele unor biserici ca cele de la Cotmeana (sec. XV), cel mai vechi nucleu al Curții Domnești din Tîrgoviște (sec. XV), Curtea Domnească din Argeș (sec. XIV)[57], Cozia (sec. XIV), Snagov (sec. XVI), Cobia (sec. XVI), Tutana (sec. XVI)[58].

Privită ca ansamblu, ctitoria lui Radu Șerban de la Comana reprezintă și trebuie înțeleasă ca o afirmare a autorității și bogăției acestui mare boier, ajuns peste cîțiva ani la tronul Țării Românești, ce caută — prin amploarea ce o dă noului complex fortificat — să-și marcheze și în acest mod poziția și prestigiul în cadrul societății feudale a vremii.

Resumé

Les recherches archéologiques entreprises en 1971—1972 à l'ancien monastère de Comana ont permis de relever plusieurs aspects plus ou moins connus concernant les premières constructions de l'ensemble et la place qui revient à celui-ci dans l'évolution de l'architecture valaque. Ainsi, les hypothèses sur l'existence d'un établissement monastique dès l'époque de Vlad l'Empaleur ont été confirmées: en effet, on a découvert les fondements d'une église en bois du type primitif rectangulaire, au retrait de l'abside à peine marqué, ainsi que les soles de cellules également de bois.

Compte tenu du matériel numismatique mis au jour dans les tombes de la nécropole organisée autour de la dite église et des observations d'ordre stratigraphique, la période d'activité de ce complexe se situe entre le milieu du XVe siècle et la fin du XVIe siècle. La modestie des cellules et surtout l'absence de toute enceinte fortifiée infirme l'hypothèse selon laquelle l'établissement du temps de Vlad l'Empaleur aurait eu aussi un caractère militaire, dans le cadre d'un système défensif organisé par le voïvode dans la Plaine Valaque.

La seconde grande étape de construction de l'ensemble est celle de l'architecture en maçonnerie entreprise sur l'initiative de Radu Şerban en 1588. On y distingue cinq phases, comprises entre le XVIe et le XIXe siècle. Dans la forme qu'il revêtait à la fin du XVIe siècle, le monastère se présentait comme un ensemble puissamment fortifié (entre autres par quatre tours d'angle), pourvu d'une église de plan treflé, d'une maison princière, de cellules et autres bâtiments annexes. Au début du XVIIIe siècle, le paharnic Şerban Cantacuzino, arrière-petit-fils du fondateur, opère d'importantes modifications. Le milieu du XIXe siècle constitue la dernière étape de réfections affectant profondément l'aspect de l'ensemble conventuel de Comana.

Il convient de souligner l'importance de la nécropole de ce monastère, lieu de sépulture de plusieurs représentants de la plus haute noblesse valaque, faisant partie de la famille de Radu Şerban et des Cantacuzino.

[55] *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 238.

[56] Idem, vol. II, București, 1970, p. 26.

[57] Cristian Moisescu, *Decorația exterioară, zugrăvită pe tencuială, a monumentelor din Țara Românească (sec. XIV—XVII)*, Comunicare ținută în cadrul sesiunii D.M.I.A. — aprilie 1972.

[58] Voica Puşcaşu, *Date noi cu privire la evoluția ansamblului de arhitectură medievală de la Strehaia*, în „BMI", 3, 1970, p. 36.

https://biblioteca-digitala.ro